

הרב איתם הנקין

ספרי ערוך השלחן – סדר כתיבתם והדפסתם

במאמרים שפרסמתי בתולדות מרן הגאון ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין זצ"ל בעל 'ערוך השלחן', תיארתי בין השאר את ספרו הראשון 'אור לישירים' ונסיבות הדפסתו¹, וכן בקצרה את הדפסת ספרו הגדול 'ערוך השלחן' לאחר פטירת המחבר בידי בתו שירשה את זכות ההדפסה². במאמר הנוכחי אבקש לתאר בפרוטרוט את השתלשלות כתיבתם והדפסתם של ספרי ערוך השלחן, על כל הידיעות והעניינים הנוגעים לכך.

תחילת כתיבת ערוך השלחן

כפי שהערתי בסקירתי הנ"ל, המגמה לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא באה לידי ביטוי אצל רבינו הערוה"ש כבר בספרו הראשון, 'אור לישירים' על ספר הישר לרבנו תם, אותו כתב והדפיס בשנותיו כרבה של העיירה נובוויבקוב שבמחוז צ'רניגוב. בקיץ תרל"ד עבר הערוה"ש לכהן כרבה של העיירה נובהרדוק שבליטא, ובה ישב שלושים וארבע שנים עד פטירתו בחורף תרס"ח. זמן לא רב לאחר בואו לנובהרדוק, במחצית השניה של שנות התרל"ג³, החל הערוה"ש במלאכת כתיבת ספרו הגדול 'ערוך השלחן' כשהוא פותח תחילה בחלק חושן משפט.

הסיבה להתחלת המלאכה בחלק חושן משפט תוארה על ידי הערוה"ש בהקדמת החיבור: "והיתה התחלתי בחלק חושן משפט כי עמוק עמוק הוא לשית עין על כל דברי רבותינו האחרונים העמוקים והרחבים, ונגד זה בחלק השני נחסרנו מנעימות דבריהם וכל מעינם היה בחלק הראשון, ושמה הניחו לי רבותינו מקום נרחב להתפשט בו"⁴. דהיינו, חלקו השני של חו"מ לא זכה למפרשים בכמות להם זכו שאר חלקי השו"ע - ובאמת היקף המפרשים על מחצית הסימנים הראשונה הוא כמעט כפליים מבמחצית השניה, שעליה לא נכתבו חיבוריהם של התומים, הקצות והנתיבות; ואף לגבי החצי הראשון לא נכתבו ספרי פסקים מסכמים, כפי שיש על שאר חלקי השו"ע דוגמת 'חיי אדם' על או"ח ו'חכמת אדם' על יו"ד. יתר על כן, כפי שיוזכר להלן (בפרק על פגעי הצנזורה) מספר הספרים על חושן משפט שנדפסו ברוסיה בדורות שלפני פעולתו של הערוה"ש היה מועט יחסית, ובכלל זאת אפילו ספרי שאלות ותשובות. מן הטעמים הללו בחר אפוא הערוה"ש לפתוח דווקא בחו"מ.

1. "פרקים בתולדות בעל ערוך השלחן - ימי בוברויסק, תקופת נובוויבקוב וגיסו הנצי"ב", ישורון כרך כה, תשע"ב, עמ' תשז-תשיא.
2. "פרקים בתולדות בעל ערוך השלחן - צאצאיו", ישורון כרך כז, תשע"ג, עמ' תתפז-תתפט.
3. כנלמד מדבריו בערוך השלחן חו"מ ס' מ"ג סעיף ב', שנכתבו בתרל"ז; וראו גם דבריו בס' ס"ז סעיף א', בין שמיטת תרל"ה לשמיטת תרמ"ב. נכדו תיאר כי החלק הגדול של הספר - "רוב" - נכתב בנובהרדוק (ר' מאיר בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים חלק א, ירושלים תשל"א, עמ' 269). וראו שם שלדבריו הערוה"ש לא עסק בכתיבת הספר בשעת נסיעות וכדומה). אך כאמור נראה בבירור כי הספר החל להיכתב דווקא אחרי בואו לשם.
4. הקדמת ערוך השלחן (בחלק חושן משפט).

בתוך כמה שנים נסתיימה כתיבת חלק חושן משפט (בחורף תרמ"ג); משם המשיך הערוה"ש לחלק אבן העזר⁵, ובינתיים החל בהכנות לקראת הדפסת החלק שכבר סיים. הסיבה לבחירתו של הערוה"ש להקדים את כתיבת אבן העזר על פני חלקי אורח חיים ויורה דעה, דומה כפי הנראה לסיבה שבגללה בחר לכתוב תחילה על חושן משפט: כמות המפרשים בכלל, וספרי הפוסקים בפרט, על חלק זה של השו"ע קטנה בהרבה לעומת הנכתב על חלקי אורח חיים ויורה דעה שהכל צריכים להם.

אחרי שסיים את כתיבת חלק אבן העזר, בערך בשנת תרמ"ז⁶, המשיך הערוה"ש בכתיבת חלק יורה דעה (בתרנ"א כבר הדפיס את הלכות שחיטה וטריפות). לאחר שסיימו, לקראת אמצע שנות התר"ן, פנה הערוה"ש באחרונה לכתיבת חלק אורח חיים⁷, אותו סיים ככל הנראה בתחילת שנות התר"ס⁸. דהיינו, זמני כתיבת כל אחד מארבע חלקי ספר ערוך השלחן היו כדלהלן, בקירוב: חושן משפט - תרל"ז-תרמ"ג, אבן העזר - תרמ"ג-תרמ"ו, יורה דעה - תרמ"ז-תרנ"ד, אורח חיים - תרנ"ה-תרס"א.

מתכונת החיבור ואופן כתיבתו

מטרתו ומגמתו של הערוה"ש בכתיבת ספרו הגדול נחפרטו באריכות בהקדמתו לחלק חושן משפט: איסוף וכינוס דברי גדולי הפוסקים שנדפסו במאות השנים שמאז ימי השו"ע, אשר מחמת ריבויים וכמותם יקשה מאד על הלומד בשו"ע להקיפם כדבעי, להבין את יסודות הדינים ולהגיע עד ההלכה למעשה - ו'הדר החשש והבילבול למקומו"⁹. לכן קם הערוה"ש וכתב חיבור בו יבוארו דברי השו"ע והרמ"א כסדרם דרך דעות גדולי האחרונים ועד שורת ההכרעה למעשה¹⁰. במתכונת הספר, סדרו וצביונו הלך הערוה"ש אחר בעל הלבוש - ובעיקר אחר שלחן ערוך הרב, כפי שכתב במודעת פרסום בסמוך ליציאת הכרך הראשון¹¹:

5. הלכות גיטין נכתבו בין השנים תרמ"ה-תרמ"ו, כנלמד מתאריכי הגיטין שהובאו שם (ראו ערוך השלחן אה"ע סי' קכ"ו סעיף כ"ו, שם סי' קכ"ז סעיף מ"ה, שם סדר הגט מדינים ההכרחיים, סעיף מ"ה).
6. במכתב לג"ר חיים ברלין שיובא להלן (ליד הערה 23) ושתאריכו כנראה תרמ"ז, נזכר שחלק אה"ע כבר נגמר.
7. את השליש הראשון של אורח חיים סיים עוד לפני תרנ"ז, כמתברר בערוך השלחן אורח סי' רכ"ט סעיף ג'.
8. ומיד החל בכתיבת ספרו המשלים 'ערוך השלחן העתיד' (ראו להלן הערה 97). בעניין אחר, על היחס בין סדר הכתיבה והדפסה של ערוך השלחן לאלה של הספר המקביל לו 'משנה ברורה', על כל הנובע מכך, הארכתי עמי בכתובים ועוד חזון למועד.
9. הקדמת ערוך השלחן שם (ד"ה ומטעם). אכן בתחילת ערוך השלחן חלק חו"מ ניכרת בייחוד המגמה של תמצות וקיצור, לעיתים הערוה"ש אינו נכנס להסתעפויות מחלוקות האחרונים וממעט להתייחס לחידושי דינים של נושאי כלי השו"ע, ויש אף מקרים בהם יש בספרו פחות סעיפים מאשר בשו"ע (ראו למשל חו"מ סי' י"ב וסי' ל"ג) - תופעה נדירה בשאר חלקי ערוך השלחן. עוד בעניין זה ראו דברי הרב אריה קרלין בספר 'הדעות ליטא' כרך א, תל אביב תש"ך, עמ' 257 (ואין כאן המקום להעיר עליהם).
10. כפי שכתב בפרוטרוט בעשרת הסעיפים המפרטים את דרכו של החיבור. אכן אין עניינו של ערוך השלחן באיסוף כל השיטות בראשונים למחנותיהם, כדרך הבית יוסף, אלא בהצגת הדעות המרכזיות ודיון בהן, כשבדרך כלל לא תבוא התייחסות לדעת יחיד אלא כשיש בה נפק"מ - למעט ביחס לרמב"ם, שהערוה"ש דן בדבריו אף כשהוא יחיד (ולעיתים אף מזכיר זאת במפורש). וראו להלן הערה 12 וסביבה.
11. 'הצפירה' ט' כסלו תרמ"ו, עמ' 354, ושוב בגליון ל' כסלו עמ' 377, ובגליון כ"ח טבת עמ' 411 (המשך הדברים להלן ליד הערה 21). תודתי לרב יהושע מונדשיין שהפנה את תשומת לבי למודעה

"חברתי על חו"מ ואה"ע חבור כלול מכל דברי רבותינו השו"ע והאחרונים ונוספות מראשונים ומה שחנני ה' ברחמיו, כמתכונת שו"ע או"ח של הרב ועל סדר השו"ע חברתי, וקראתיו בשמו 'ערוך השלחן'..."

ואולם אחד ההבדלים העיקריים בין מתכונת הערוך השלחן לבין הלבוש וש"ע הרב, שבהם באה ההלכה בדרך כלל בקיצור יחסי, אף אם כמעט אריכות לעומת השו"ע ובתוספת טעמים - ואילו בערוך השלחן ישנם בכל סימן וסימן דיונים ובירורים בשורשי הדינים, קושיות ותירוצים בדברי הראשונים והערות והשגות על דברי האחרונים. אף סדר הדברים שבתוך כל סימן אינו חופף לזה שבשו"ע (שלא כרגיל בלבוש ובש"ע הרב), אלא מסודר באופן עצמאי, וזאת מפני שבדרך כלל הניח הערוה"ש ביסוד דבריו לא את פסק השו"ע אלא את דברי הרמב"ם, וכפי שכתב בסיום הקדמתו¹²:

"וזה דרכי בדינים אלו, מקור המקורות לזה הם דברי הנשר הגדול הרמב"ם ז"ל, ובמקומות שע"פ פירושי רבותינו רש"י ותוס' נשתנו הדברים מדעתו הגדולה או במקומות שהראב"ד השיג עליו או משארי ראשונים, הבאתי דבריהם בלשון יש אומרים..."

למעשה, הערוה"ש לא רק הציב במרכז חיבורו את הרמב"ם דווקא, אלא גם פעל בהשראתו מתוך תודעה של "תורה שלמה", כשהוא עמל לברר את כלל דיני התורה ולא רק את ההלכות הנהוגות בזמן הזה, וכפי שכתב לדוגמא בעניין פתחי נדה: "וכל דינים אלה אינם נוגעים בזמנו" [...] ועכ"ז ביארנו הדינים משום יגדיל תורה ויאדיר, להבין פתחי נדה וזיבה כפי עיקרי דיני התורה, ולכן גם הרמב"ם ז"ל הביאם אם כי עתה אינם נוגעים למעשה"¹³.

אכן, ספר ערוך השלחן אינו לא רק החיבור היחיד-כמעט (מלבד הלבוש, שהינו פשוט יותר במתכונתו) שנכתב על כל השלחן ערוך בשלמותו, מראשית ועד אחרית, אלא גם "לשלמות מלאכת הקודש הבאתי כל הדינים, אף שאין נהוגים בזמן הזה, כמו דיני סנהדרין ודיני סמיכה ומו"מ בדיני נפשות [...] וכל דיני הזמה וכן כל דיני קנסות [...] וכל דיני רוצח

זו. בהקשר זה יש להעיר כי משום מה אין ש"ע הרב נזכר בחלק חו"מ של ערוך השלחן אפילו פעם אחת (בעוד שבחלק או"ח הוא נזכר לרוב, וכן לעיתים בחלק יו"ד). אולי הדבר כרוך בכך שחלק חו"מ בש"ע הרב היהו קטן מאד בהיקפו, ודאי ביחס לאו"ח.

אות י'. והרחיב עוד באו"ח סי' רמ"ב סעיף ז': "הלכות שבת המה הלכות מרובות ועמוקות, ורבותינו הטור והש"ע עם גודל אריכותם מ"מ לא כתבו רק האסור והמותר אבל לא כתבו עיקרי אבות מלאכות ותולדותיהן וחייבי דאורייתא ודרבנן וכללי שרשי מלאכות של שבת, והרמב"ם ז"ל ביאר הכל ולשלמות מלאכת הקודש רצונינו לבאר ג"כ מעט בזה ומה שיש הפרש בין דעת הרמב"ם לבין כמה מרבתינו רש"י ותוס' ועוד מהראשונים כמו שנבאר...". ראו בעניין זה דברי הרב משה צינבוץ, 'עץ חיים - תולדות ישיבת וולוז'ין', תל אביב תשל"ב, עמ' 396.

13. יו"ד סי' קפ"ג סעיף מ"ב. על דרך זו, מלבד ההוספות בחלק חו"מ שנתפרטו בהקדמתו (כדלהלן), בחלק אה"ע הביא הערוה"ש גם את דיני השקאת סוטה וקרבנה (סי' קע"ח), ובחלק יו"ד הביא דיני עברי ואמה עבריה ושפחה חרופה (סי' רס"ז). בהקשר זה יש להעיר על האמור בגליונות האדמו"ר מגור בעל 'פני מנחם' לחו"מ סי' שנ"ח סעיף י"ג (נדפסו בסוף הכרך במהדורת 'עוז והדר'), בעניין גניבת נפש מישראל שלא הובא בטוש"ע כי דיני נפשות אינם נוהגים בימינו, אך הערוה"ש הביא זאת, וכתב הפני מנחם: "ואולי בזמן רבינו ז"ל היו לפעמים חוטפים נפשות (לקטוניסטיין), לפיכך הרחיב לבאר חומר האיסור של גונב נפש מישראל ומכרו" - אך לפי מה שנתברר מובן גם בלאו הכי מדוע עשה כן הערוה"ש.

ועגלה ערופה וגם דיני ערי מקלט...", כלשון הערוה"ש בהקדמתו (לחושן משפט, אות ט'). וכיוון שבנוסף לכך הוא חיבר גם את 'ערוך השלחן' העתיד' על דיני זרעים, קדשים, טהרות ועוד, הרי שלמעשה מדובר במפעל היחיד לאורך הדורות שהיקפו מתקרב לזה של הרמב"ם, שכתב ב'משנה תורה' את הלכות כל התורה כולה.

הערוה"ש קרא לספרו בשם 'ערוך השלחן', אולם לא ביאר במפורש את טעמו בשם זה אלא כתב רק 'וקראתיו בשם ערוך השלחן והערכתיו עם כל המיני מטעמים'¹⁴. מכאן היו ששיערו ששמו האמיתי של הספר הוא **ערוך השלחן**, בחולם, כי כך מצינו בדברי הנביא (ישעיהו כא ה) **עֲרוֹךְ הַשְּׁלָחָן צִפָּה הַצִּפִּית אָכֹל שְׁתֵּה...**, ומסתבר לכאורה כי הלך אחר לשון הכתובים¹⁵. אולם הערוה"ש אינו מזכיר כלל את דברי הנביא בהקדמתו¹⁶; ואילו היה שמו המקורי שם הספר ערוך השלחן יקשה להסביר כיצד השתבש בפי-כל ואפילו על ידי צאצאי המחבר. ואכן, ישנה ראייה ברורה ששמו המקורי של הספר בפי מחברו היה ערוך ולא ערוך, והיא שבשערי כרכי הספר שיצאו על ידי הערוה"ש נכתב ברוסית **"ערוך השלחן"**, בשוורוק (והערוה"ש ידע רוסית היטב, כידוע); אף במהדורה שהוציאה בתו בוילנא, נכתב באותיות לטיניות **"ערוך השלחן"**.

את האופן בו נכתב ספר ערוך השלחן, לפחות בשנים המאוחרות, תיאר נכדו של הערוה"ש ר' מאיר בר אילן ששהה במחיצתו בסוף שנות התר"נ¹⁷:

"זקני כתב את ספרו בקלות ובמהירות כזו, עד שכל הרואה זאת היה מעלה בלבו את המושג של 'השבעת הקולמוס'. נדמה היה כאילו הדברים נכתבים מאליהם... היה זקני יושב כל היום, מן הבוקר עד הלילה, חוץ משתי שעות בערך אחרי הצהריים, ב"חדר בית דין" יחד עם שני הדיינים שלו [...] היה יושב אל שולחנו, לידו עמד כסא ועליו היו מונחים תמיד ארבעה ספרים: רמב"ם, חלק מן הטור, שולחן ערוך, מסכת מש"ס בפורמאט קטן - בעניין שעמד לפניו. וכך, בעיינו פה ושם היה כותב את ספרו 'ערוך השלחן' דף אחר דף. לעתים רחוקות מאד היה קם ממושב וניגש להוציא ספר אחר לעיין בו [...] הספר 'ערוך השלחן', הגדול בכמות ובאיכות, נדפס מתוך כתב היד כפי שיצא בפעם הראשונה מתחת ידו של המחבר [...] ובאלפי הגליונות של 'ערוך השלחן' לא היה בכתב היד שום כתם של דיו, לא היתה שום שורה ושום מלה מחוקה או כתובה מחדש. בהחזיקו את הגמרא ביד ולנגד עיניו הרמב"ם, הטור והשולחן ערוך, ובעזרת הבקיות בכל הנוגע לנידון, ידע בבהירות ובביטחה, בלי ספיקות, בלי חששות, מה ואיך יש לכתוב...".

14. הקדמת הערוך השלחן, שם.
15. עוד טענו כי אין מדרכי הדקדוק לומר "ערוך השלחן"; אולם אין זו טענה, לא רק משום שבשפה מליצית ניתן לומר כן, אלא גם משום שבלשון אותם ימים אכן היה זה ביטוי רווח, "ערוך השולחן" במובן "השולחן הוא ערוך" (ראו לדוגמה במודעה ב'המגיד' י"ז חשון תרל"ח, עמ' 374).
16. ש"ק מירסקי ('שנה בשנה', כרך תשכ"ו, עמ' 209) מספר על דברי ליצני הדור אודות שמו של הספר ומה שהשיב להם המחבר, שנטט לשון הנביא - אולם קרוב לוודאי שאין זו אלא מעשייה בעלמא (השוו 'מוולוז'ין עד ירושלים' חלק א עמ' 268).
17. 'מוולוז'ין עד ירושלים' חלק א, עמ' 269-271. הוא מספר גם על צורת הכתיבה של הערוה"ש, בחדר בית הדין, בסוג מסויים של נייר ובנוצת אווז דווקא. יש לזכור אמנם, כי הדברים משקפים את סביבת הכתיבה של הספר רק בשנים האחרונות, בהן נכח כאמור הנכד כנער צעיר בבית סבו.

תחילת הדפסת ערוך השלחן

להדפסת הכרך הראשון של ערוך השלחן, חושן משפט חלק א', ניגש הערוה"ש בסוף תרמ"ג¹⁸. כך זה, כמו כל ספריו של הערוה"ש, נדפס במימון עצמאי - "בהוצאות הגאון המחבר"¹⁹, והתהליך כולו היה מלווה בקשיים כספיים גדולים וכפי שתיאר הערוה"ש עצמו במכתב מטבת תרמ"ז שהמשך הדפסת ערוך השלחן מתעכבת מסיבות כלכליות: "...לדאבון לבבי עדיין אין בי כח להוציאו לאורה, מדררא דממונא [...] הדפוס ביוקר למאד"²⁰.

כתוצאת חסרון הכיס של המחבר ויוקר ההדפסה הוכנו חלקי החיבור תחילה לא ככרכים שלמים בבת אחת, אלא כקונטרסים שכל אחד מהם מאגד קבוצת סימנים בנושא אחד (הלכות קידושין, גיטין, שחיטה, בשר וחלב, נדה וכן הלאה), ולכל אחד מהם מספור עמודים נפרד ולעיתים אף שער משלו. כך היה יכול המחבר להדפיס קמא קמא כפי מכסת הכסף שהיתה בידו; וכאשר הצטברה לבסוף בבית הדפוס כמות קונטרסים מספקת, נכרכו יחד לכרך אחד ואז הופצו בקרב הציבור (אם כי לעיתים נכרכו הקונטרסים והופצו אף לחוד). כך, ערוך השלחן חושן משפט חלק א' חולק לחמישה קונטרסים, שהדפסת הראשון שבהם הסתיימה בתרמ"ד - וזוהי השנה המופיעה על גבי שער הכרך - אולם הדפסת האחרון שבהם הסתיימה רק בחורף תרמ"ו, ורק אז החלה ההפצה המסודרת של הכרך בקרב הציבור, וכפי האמור במודעה הנזכרת שפרסם הערוה"ש²¹:

"...וכבר החילתי להדפיס בווארשא אצל המדפיס ר' נתן שריפטגיטסער, ובימים האלו יוגמר עד סימן קפ"ט. ומי האיש אשר חפץ לקנותו, ישיגנו בווארשא אצל ידידי [...] או אצלי, המחבר - יחיאל מיכל הלוי עפשטיין החופ"ק נאוואראדאק, בעהמ"ח אור לישירים על ספר הישר לר"ת וערוך השלחן."

גם לאחר מכן הוסיף החיבור להידפס בשיטה זו, של הכנת קונטרסים-קונטרסים לפי היכולת וכריכתם יחד לאחר מכן. בסך הכל חולק ספר ערוך השלחן לעשרים ושבעה קונטרסים שונים: חושן משפט - שישה קונטרסים (החלק השני נדפס כולו בקונטרס אחד), יורה דעה - אחד-עשר קונטרסים, אבן העזר - ארבעה קונטרסים, ואורח חיים - שישה קונטרסים²². לעובדה

18. הקדמתו הנזכרת נחתמה בכ"ד טבת תרמ"ג. כחלק מענייני הדפסת הספר שהה הערוה"ש בוורשה בחורף תרמ"ד, נכלמד במכתבו מאז, 'כתבי הערוך השלחן', ירושלים תשס"ז, סי' מב.

19. כפי הרשום על שערי הכרכים שנדפסו בוורשה על ידי המלבה"ד ר' יוסף צבי לב.

20. 'כתבי הערוך השלחן', סי' קד (וראו עוד להלן ליד הערה 24).

21. הצפירה ט' כסלו תרמ"ו (לעיל הערה 11). ראו גם מכתב הערוה"ש להג"ר משה נחום ירושלמסקי מ"ב אדר א' תרמ"ו: "ואשר ידרוש על חבורי 'ערוך השלחן', אשלח לכתרה"ב באלו הימים..." (מנחת משה' כך א', ירושלים תשס"ו, עמ' רע"ב). לימים יטען ר' יהודה ליב מיימון כי את "חלק חושן משפט, שהיה הראשון לעבודתו, גמר בשנת תרמ"ג כמו שהוא כותב בהקדמתו שם, אבל הדפיסו רק בשנת תרנ"ג, וקודם לו הדפיס חלק א' וב' ליורה דעה בשנת תרנ"א. ופרידברג ב'בית עקד ספרים' שלו לא ידע מזה ובלבל את מספר השנים" (שרי המאה חלק ו, ירושלים תשי"ט, עמ' 112). אולם הוא האשים לשווא את פרידברג ואדרבה נכשל בעצמו במה שהאשים. נתוני הדפסת חו"מ כך א' ברורים לאור מה שהובא לעיל, ורי"ל מיימון כנראה לא ראה את שער המהדורה הראשונה. מסתבר שכשכבא אל בית הערוה"ש בתרנ"ד ראה שם את שער המהדורה השנייה של חו"מ א', שנדפסה בתרנ"ג, ומכאן טעותו.

22. הדפסת חלקי החיבור בנפרד זה מזה הביאה מטבע הדברים לחוסר אחידות במתכונת הדפוס של הקונטרסים. לדוגמה, צורת האותיות וסידורן בשלושת הקונטרסים האחרונים של יו"ד ובקונטרס

זו נודעה לימים השפעה משמעותית על גורלו של החיבור (כפי שנראה בהמשך), שכן בכמה מקרים דילג הערוה"ש מסיבות שונות על הדפסת אחד הקונטרסים באמצע אחד מחלקי השו"ע, וכך אירע לבסוף שלא זכינו שיהא בידינו החיבור בשלמותו.

ספר ערוך השלחן ופגעי הצנזורה

גורם נוסף לעיכובים בהדפסת חלקי ערוך השלחן, בפרט בשנים הראשונות, היה עניינה של הצנזורה הממשלתית הרוסית, שבאותה תקופה פיקחה בקפידה על הדפסת ספרי תלמוד והלכה. זוהי למעשה הסיבה המרכזית לכך שחלק ב' של חושן משפט נדפס קרוב לעשור לאחר הדפסת החלק הראשון. במכתב לקרובו הג"ר חיים ברלין, הזכיר הערוה"ש כי "ספרי נדפס עד סימן קפ"ח, ומשם ואילך עדיין לא נדפס והכתב יד הוא בפ"ב [=בפטרבורג] אצל אחי שיחי' [ר'] בנימין בינוש עפשטיין למוסרו לביקורת"²³. ושוב במכתב נוסף מאותה שנה (בחורף תרמ"ז) תיאר הערוה"ש כי כתב היד של הספר נמצא כעת בידי הצנזור בפטרבורג²⁴:

"...ואשר ידמה כתר"ה כי כל ספרי ערוך השולחן נגמר בדפוס - לדאבון לבי עדיין אין בי כח להוציאו לאורה מדררא דממונא, ולבר מן דין הבקורת של ספרי זה הוא בפ"ב והיתי שם ודורשים שהחלק השני אדפיס רק בפ"ב, ובשם הדפוס ביוקר למאד, ע"כ הנחתי לעת עתה עד אשר יראיני ה' איך יפול בזה דבר".

אכן, מבחינה זו היתה לרועץ העובדה שהערוה"ש בחר להתחיל בחלק חושן משפט, שכן על ענייני חושן משפט היתה הצנזורה הדוקה עוד יותר מאשר על שאר חלקי השו"ע - וכפי שתיאר הרב יהושע מונדשיין את "יחסה המיוחד של הצנזורה הרוסית לחלק חושן משפט, שבו ראו את החלק 'המסוכן' ביותר שבשולחן ערוך, שהרי הוא מביע בריש גלי את הקביעה בדבר קיומו של 'דין תורה' שאינו תואם ל'דינא דמלכותא', ואין לך מרידה במלכות גדולה יותר מזו!"²⁵. הרב מונדשיין ציין שורה ארוכה של ספרים שסבלו מכובד ידה של הצנזורה בחלק חו"מ, בעיקר בכך שהוכרחו לכתוב כי הדינים אינם הלכה למעשה וכי דינא דמלכותא דינא, או להצהיר באופן כללי כי "הדינים האלה היו נהוגים בימים הקדמונים, וכל זה בדיעת

הראשון של אה"ע, שנדפסו באיחור ניכר מחבריהם, שונה משל השאר; ובשני הקונטרסים האחרונים של יו"ד וכן בקונטרס הראשון של חו"מ יש מספור לועזי בעמוד הימני ועברי בעמוד השמאלי - בעוד שבשאר הקונטרסים היתה תבנית קבועה, מספור לועזי על כל עמוד ומספור דפים עברי בעמוד השמאלי. לעיתים הוכן לקונטרס מסויים שער בפני עצמו אך לבסוף לא נעשה בו שימוש כי הוא נדפס במסגרת כרך גדול יותר; (והשוו עוד להלן בהערה 93 וסביבה).

23. 'כתבי הערוך השלחן' סי' נו. בתאריך נכתב שם "י"ב ניסן תרמ"ב", אך אין ספק שזו טעות, הן מפני שבשנה זו טרם נמסר לדפוס כרך חו"מ א' והן מפני ש"י"ב ניסן נפל באותה שנה בשבת. השנה המוקדמת ביותר האפשרית היא תרמ"ד (ובמקרה זה יש לומר שהמפגעים טעו בין האותיות ב', ד' - הדומות בכתב ידו של הערוה"ש), אך בעיני נראה יותר שמדובר בתרמ"ז, הן לאור האמור שם שכך חו"מ א' כבר מופץ בציבור ושכתיבת חלק אה"ע כבר נגמרה, והן לאור העובדה שאנו יודעים ממקור נוסף (כדלהלן) שבתרמ"ז אכן היה הספר אצל הצנזור.

24. 'כתבי הערוך השלחן' סי' קד. וראו להלן על נסיבות ההדפסה לבסוף.

25. מבוא לפרסום 'תשובה אבודה מכ"ק אדמו"ר ר' שניאור זלמן מליאדי', אור ישראל (מאנסי), קובץ כו, כסליו תשס"ב, עמ' ט-ז. על ענייני הצנזורה הרוסית בכללם ראו מאמרו של ד' אלישביץ, "הצנזורה הממשלתית על הפרסומים היהודיים בקיסרות הרוסית", 'תולדות יהודי רוסיה' כרך ב, ירושלים תשע"ב, עמ' 72-63.

וברשות הממשלה אשר תחתיה ישבו. וכעת אינם נהוגים כלל...²⁶. הוא הוסיף כי בכמה מקרים הצנזורה לא הסתפקה בכך אלא מנעה לגמרי את הדפסת החלקים ה'בעייתיים'; למשל במהדורת יוזעפאף של שלחן ערוך הרב (תרי"א-תרס"ו) לא נדפס כלל חלק חו"מ (וכן הלכות ריבית מ"ד). בדומה לזה, בעוד שבשער שו"ת עין יצחק (וילנא תרמ"ט-תרנ"ה) לגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור נאמר כי הספר נכתב על כל ארבעת חלקי השו"ע, הרי שבפועל אין בו כלל תשובות בחושן משפט. ואילו בספר אחר של הגר"א ספקטור, נחל יצחק (וילנא תרל"ב) העוסק כולו בענייני חו"מ, הוקדש עמוד שלם בפתח הספר לתשבחות כלפי הצאר הרוסי, כמובן בתוספת הצהרה שכל הדינים שבספר אינם נהוגים בזמן הזה: "...ועלינו להתפלל בשלום אדונינו הקיסר החסיד יר"ה ובשלום כל יועציו ושריו מגדול ועד קטן יורמם ה' כלם [...] ומזהיר אנכי להתפלל תמיד בשלום אדונינו הקיר"ה והצלחתו, אשר בשלום שלום לכל החוסים בצלו..."²⁷.

מכל הנגעים הללו סבל גם הערוה"ש, שספריו נדפסו באותה התקופה ותחת אותו השלטון, בפרט לאור העובדה הנזכרת שהוא בחר להתחיל את ספרו בחלק חושן משפט דווקא. אכן, הוצאת החיבור היתה מלווה בחששות מפני הצקותיהם של פקידים הצנזורה ויכולתם לעכב את ההדפסה ואף לבטלה. מן הסיבה הזו כנראה, בפתחת ערוך השלחן חושן משפט הוקדש עמוד שלם בכותרת "כבוד מלך" לתשבחות מופלגות כלפי הצאר הרוסי ומשפחתו, כשהדברים מנוסחים בצורה דומה להפליא לפתיחת 'נחל יצחק' שנוכרה לעיל. לאחר תיאור נאמנותם של היהודים ברוסיה כלפי המלכות לאורך הדורות וכן הדגשת הדינים המועילים למלך (כגון האיסור להעלים מכס), מסתיימת הפתיחה בקריאה גדולה לכבוד הצאר דאז, אלכסנדר השלישי: "יצו ה' חסדו למשיחו, מלכנו אדוננו הקיר"ה"²⁸.

ייתכן אמנם שהדברים הללו מבטאים במידה מסויימת את גישתו של הערוה"ש לגבי צדיקה החיוביים של המלכות, שאלמלי מוראה איש את רעהו חיים בלעו²⁹. אולם בסופו של

26. שלחן ערוך הרב מהדורת ז'טומיר תר"ז, ובדומה לזה מהדורת וורשה תרנ"א (ראו במאמר שם). גם בתחילת 'גליא מסכת' של הגאון ר' דוד אב"ד נובהרדוק, שנדפס בתר"ד, נכתב "כי כל דינים המסתעפים בעניינים האלו לא נהגו אך בעת שהיו יושבים על אדמתם, או בזמן שניתן להם רשות מהמלכים לדון על פי דיני הגמרא, אך בזמננו זה בטלו דינים הללו כי על פי חוקי המלוכה והמדינה ישפוטו, ואין להרהר אחר משפטי המדינה". ראו עוד במאמרו של הרב ישראל מאיר מענדלאוויטש על בעל "גליא מסכת", "ישורון" כרך י"ב, תשס"ג, עמ' תש"ד-תש"ה.

27. ראו דוגמאות נוספות במאמרו הנ"ל של הרב מונדשיין.

28. השוו גם הדברים שכתב הערוה"ש בהקדמת ספרו הראשון, 'אור לישירים': "ברוכים כל מלכי הארץ הם ושריהם וגדוליהם לרור דור, ובייחוד אדונינו אבי המדינה הקיר"ה החסיד [!] אלכסנדר, את חסדו וטובו חלילה לנו משכח דור דור. וכל בית ישראל נושאים בעדו ובעד זרעו רנה ותהילה להצליחהו ולהכרית הקמים עליו ועל כל טוב מעשיהו, יאריך ה' ימי מלכותו". (אמנם דברים אלו נאמרו כלפי אלכסנדר השני, שנחשב לנוח יחסית כלפי היהודים).

29. כפי שכתב ביו"ד סי' רמ"ו סעיף ט"ז לגבי המינים: "ויש מהן שבלבם מורדים גם במלכות דארעא, ולא כן העוסקים בגמ' ופוסקים ובחכמת האמת הם משועבדים למלכות הארץ בלב שלם ובנפש חפיצה, מפני שכן נצטוונו מרז"ל בהרבה מקומות וכן אמר שלמה [משלי כד, כא] ירא את ד' בני ומלך, כלומר מי שהוא ירא ד' הוא מתיירא גם מהמלך". ראו גם 'דרשות קול בן לוי' דרוש א' עמ' 2, שם דיבר בשבח המלכות המגינה מפני האנטישמים המבקשים לפגוע ביהודים, וכהאי גוונא בערוך השלחן אה"ע סי' ד' סעיף א'. ראו גם דבריו בהלכות נדרים, יו"ד סי' רכ"ח סעיף כ"ז, לעניין שאין תקנות הקהל כנגד המלכות (וראו גם להלן בהערה 40).

דבר אין ספק כי הם נכתבו מפני מוראה של הצנזורה, שבלעדי זאת היתה עלולה לבלוע חיים את הספר דווקא³⁰. די לקרוא את תיאור נכדו של הערוה"ש, ר' מאיר בר-אילן, אודות הצאר המדובר אלכסנדר השלישי כדי להבין שהשבחים המופלגים אודותיו לא היו יכולים להיאמר אלא במאמץ להפיש את דעתם של פקידיו הצנזורה: "ממשלת אלכסנדר השלישי היתה אחת מן הרעות [...] הפוגרומים הראשונים, גירוש מוסקבה, החוקים הזמניים של איגנאטיב והגזירות שאינן פוסקות עשו את החיים היהודיים לבלי נשוא [...] הכל ידעו את רשעותו של אלכסנדר השלישי"³¹. לאור הרקע הזה אין הפתעה בכך שבמהדורת ערוך השלחן חושן משפט שנדפסה לאחר פטירת הערוה"ש, בוורשה תרע"א, בידי בתו ויורשת כתביו, הושמט לגמרי עמוד זה של "כבוד מלך"³².

אמנם, למרות מאמצי הפיוס והריצוי, ידוע כי יד הצנזורה הרוסית הכבידה מאד על ספר ערוך השלחן בכלל ועל חלק חושן משפט בפרט, ופתיחת "כבוד מלך" היתה רק הביטוי הראשון לכך³³. הערוה"ש עצמו, במכתב משנת תרס"ג בענייני סמכויות מרא דאתרא ותקנות הקהל, התבטא כשציין למקום המתאים בספרו חלק חו"מ כי "להאריך בזה לא יכולתי שם מפני הצנזור כמוכח"³⁴. כבר בתחילת סימן א' נוספה ההערה: "כל מה שנתבאר בדינים אלו הוא רק ברשיון ממשלת הקיר"ה, ודינא דמלכותא דינא", ובתחילת דיני מסירה שבחושן משפט חלק ב' נוספה הערה ארוכה במיוחד³⁵:

30. עישראל וההצהרה כי "תודות לה" עתה אנו שלווים ושקטים בלי צוחה וכלי פרץ, יתברכו כל מלכי ארץ ויזכו לביאת בן פרץ, והיה ה' למלך על כל הארץ, הוסיף הערוה"ש: "והמבין יבין את אשר שררו לוין". "לוין" זהו כמוכח הערוה"ש, שנהג לחתום בספריו "הצעיר לבית לוין", וייתכן כי השורות הללו מבקשות לרמוז ששבחי המלכות שנאמרו קודם הינם מן השפה ולחוץ. כך או כך, הדברים הללו נדפסו שנה לפני פרץ הפוגרומים הראשונים ביהודי רוסיה (בשנת תר"ל); ואילו הדברים שבפתח ערוך השלחן חושן משפט נדפסו כבר אחרי גל הפוגרומים הידוע לשמצה בשנת תרמ"א.

31. 'מולוזין' עד 'ירושלים' חלק א, עמ' 215-217. הכותב היה כבן 14 בשנת מותו של צאר זה.
32. למרות זאת, במהדורות החדשות של ערוך השלחן שיצאו בימינו בחרו עדיין להציב זאת בפתח הכרך, כאילו מצויים אנו עדיין תחת כובד שלטונו של הצאר. אף בספר 'כתבי הערוך השלחן' (ירושלים תשס"ז) הדפיסו זאת בלי להסתייג; וכבר הערתי על כך במאמרי 'כתבי הערוך השלחן - ביקורת ספר', 'עלוני ממרא' 121, תשס"ח, עמ' 171.

33. רבות מההערות שכתב האדמו"ר מגור בעל 'פני מנחם' בגליונותיו לערוך השלחן (נדפסו בסוף הכרכים במהדורת "עוז והדר") נוגעות לשינויים מחמת הצנזורה. ראו בין השאר חו"מ סי' שס"ט סעיף ח' וסי' תכ"ה סעיף א'; או"ח סי' נ"ה סעיף ט"ז, סי' קנ"ו סעיף ד' וסעיף ח', סי' תקכ"ט סעיף ז', סי' תקמ"ה סעיף כ"ה וסי' תרע"א סעיף ב'; יו"ד סי' פ"א סעיף ל"ד, סי' רנ"ד, סי' רס"ה סעיף י"ח, סי' של"ד סעיף א' וסי' שע"ז סעיף ב'; אה"ע סי' קכ"ט סעיף צ"ג וסי' קנ"ד סעיף י"ח.

34. 'כתבי הערוך השלחן' סי' נב. החלק המדובר נמצא בחו"מ סי' ב' סעיף ב', ואכן בסוף הסעיף נמצא בדפוס שלפנינו: "...". הדברים באותה תשובה עוסקים בסמכותם של הפרנסים לגבות מס קהילתי על מכירת בשר וכדומה לשם מימון משכורתם של כלי הקודש בקהילה - פעולה שנאסרה על ידי ממשלת הצאר מאז תקנות תר"ד (1844) ולכן לא היה יכול הערוה"ש להזכיר זאת בספרו.

35. חו"מ סי' שפ"ח סעיף ז'. וכבר העיר ה"פני מנחם" בגליונותיו ש"כל קטע זה נכנס בעל כרחו של רבינו ז"ל, מפני הצנזורה ואימת מלכות רוסיה ימ"ש, ושיבוש הוא [...] וכן בהרבה מקומות בחיבור זה ניכר ששלטו בו ידי הצנזורא". ראו גם דברי הגר"ש ישראל כנגד מי שתפס את הדברים כפשוטם ('חוות בנימין' כרך א, תשנ"ב, עמ' קפד). ואמנם יש להעיר על התופעה המתמיהה, שהתנצלויות כלפי המלכות מופיעות גם בספרים שנדפסו בארצות שלא היה בהן כל עניין של צנזורה; ראו למשל בספרו של הג"ר מנחם הכהן ריזיקוב, 'פלגי שמן', ניו יורק תרצ"ט, בערך עמ' 8: "בכל מקום שנזכר בספרי שם עכו"ם או גוי כותי, הכונה שקאי על האומות שאינם מאמינים בהתגלות

"ידוע לכל קוראי הדורות שבזמן הקדמון במדינות הרחוקות לא היה לאיש בטחון בגופו וממונו מפני השודדים והאנסים אף שנשאו עליהם שם משרה, כידוע גם היום מאיזה מדינות מאפריקא השוד והחמס שפחות הממשלה עושים. ועל טוב יזכרו מלכי איירופא וביחוד אדונינו הקיר"ה מרוסיא ואבותיו הקיסרים ומלכי בריטניא שפרשו כנפי ממשלתם בארצות הרחוקות למען יהי לכל איש ואיש בטחון על גופו וממונו, באופן שהעשירים לא יצטרכו להסתיר עצמם שלא ישללו ממונם ויהרגו אותם. ועל זה סובב הולך כל דיני מסור ומלשין שבש"ס ופוסקים כאשר נבארם בס"ד כי המוסר ומלשין את חבריו לפני שודדים כאלה הלא רודפו בגופו וממונו ולכן ניתן להצילו בנפשו".

גם בחלקים אחרים של ערוך השלחן ניתן להרגיש היטב בפגעי הצנזורה. באופן כללי יש כמה מטבעות לשון מובהקות שנכתבו כתוצאה מכך, דוגמת רוב ההערות שדין מסויים היה שייך דווקא "בימים הקדמונים"³⁶ וכן הכינוי "מצרי" או "אנס" במקום גוי'³⁷. ישנם כמה נושאים מסויימים שנפגעו במיוחד, ולדוגמה דיני גרים בהם הודגש ש"במדינתנו אין לנו רשות לקבל גרים מדינא דמלכותא", וכי "אפילו בזמן הקדמון שהיה לנו רשות לגייר, מ"מ אין להסית שום גוי לגייר את עצמו"³⁸. או לדוגמה דיני נידוי וחרם, שבפתיחתם נכתב באורך³⁹:

"דינא דמלכותא דינא זהו כלל גדול, ומחוק הקיר"ה אסור לתת איזה נידוי או איזה חרם, וכן המשפט בכל ממלכות אירופה, ורק בארצות ישמעאל כמו מלכות התוגר ופרס ומרוקן, שמה הותר ע"פ משפט הממשלה. ולכן כל הדינים שאנו מבארים בנידון וחרמות הכל הוא למדינות אלו אבל במדינתנו חלילה ליתן נדוים וחרמות ורק עלינו לדעת הדינים האסור והמותר ונפרוש מעצמינו מה שאסור לנו ולכן בהכרח לכתוב כל הדינים השייך לזה"⁴⁰.

האלקות, והם האומות הקדמונים, אבל האומות דומיננו הם מאמינים בהתגלות אלקות". אפשר שהדברים הללו נאמרו עדיין משום איבה וכיו"ב, או שהם נוגעים לשיטת המאירי הידועה בעניינים אלה.

למעט מקומות בודדים, כמו למשל באו"ח סי' שכ"ט סעיף ט', "בזמן הקדמון, בזמן שבית המקדש היה קיים", שלפי מה שכתב בסעיף י' נראה שאינו קשור לצנזורה (וראו המשנ"ב שם בביאור הלכה ד"ה אלא, תוספת דומה גבי מי שהיה חייב מיתת בית דין).

לדוגמה בעלמא ראו או"ח סי' שכ"ט סעיף ב', שם הובאו דברי הרמב"ם לגבי "חצר שיש בה אנסים וישראלים" כשבמקור כמובן כתוב "גויים" (אף שבמהדורות וילנא נשתבש גם ברמב"ם "עכו"ם") - וכן הוא לאורך שאר הסימן (כמו גם במשנ"ב שם בסעיף ח').

י"ד סי' רס"ח סעיף ו'. וכן בכל מקום בערוך השלחן נזכרו גרים, נוסף שזהו "בימים הקדמונים".

י"ד סי' של"ד סעיף א'. והשוו דברי הערוה"ש אגב דיון בתופעת האנוסים: "ודע שכ"ו אינו עניין בזמנינו, שמלכי האומות מלכי חסד, וחלילה להם לכופר בהעברת דת" (אה"ע סי' מ"ב סעיף נ"א), וכן דבריו לגבי שבויים: "ובמלכותינו לא שייך כלל דין זה כי מלכי חסד הם ואין להם המשפטים המכוערים הללו" (אה"ע סי' ז' סעיף כ"ז), ועוד בדומה לזה ביו"ד סי' רנ"א סעיף כ"א, ולענין מלחמה באה"ע סי' קמ"א סעיף קס"ח, ובענין אחר בחו"מ סי' קנ"ו סעיף י"ג.

ואמנם יש להעיר שבכמה מקומות הערות כאלה אינן קשורות לצנזורה, ולמשל לגבי חרם דרבנו גרשום הזכיר הערוה"ש ש"כבר כתבו כל גדולי אחרונים שאין מתירין כל זה רק ע"פ מאה רבנים וברשיון המלכות", ושוב בהמשך שהרוצה היתר מאה רבנים חייב "על זה רשיון מהממשלה" (אה"ע סי' א' סעיף כ"ה. וכן בסי' קי"ט סעיף כ"ב, "ע"פ היתר מאה רבנים וברשיון המלכות"), שלכאורה גם זה אינו אלא בשל הצנזורה - הערוה"ש מציין מקורו לחלקת מחוקק (ס"ק י"ב) אלא ששם כמובן לא נזכר "רשיון המלכות" - אולם הנה גם בתשובה אחת לגבי היתר מאה רבנים כתב הערוה"ש

עוד בעניינים אלו, מתברר כי הצנזור שפיקח על הדפסת החלק הראשון (דווקא) של ערוך השלחן אורח חיים הקפיד משום מה שלא תיזכר מסכת עבודה זרה בשמה האמיתי, ולכן הוא החליף את שמה ל'עכו"ם' בכל מקום בה נזכרה⁴¹ – ואילו הצנזורים שעברו מאוחר יותר על שאר חלקי של אורח חיים לא הקפידו על כך, וכך בלמעלה מעשרים אזכורים של מסכת זו הריהי קרויה כרגיל 'עבודה זרה', למעט מקרה אחד בודד שדווקא בו גרס הצנזור לשיבוש משונה⁴². באופן אחר, פיקוח הצנזורה על החלק הראשון של אבן העזר (שנדפס בשלהי שלטון הצאר) היה כפי הנראה הדוק פחות מאשר בחושן משפט ושאר חלקי ערוך השלחן, שכן כשהערה⁴³ ש'דן בעניין "דנים וסוקלים על החזקות"⁴⁴ ומזכיר עונשי בית דין שונים, הוא לא נצרך להוסיף אפילו פעם אחת הסתייגות מהעניינים הללו בזמן הזה כפי שעשה פעמים רבות בחלקים אחרים⁴⁴.

סדר הדפסת כרכי ערוך השלחן בחיי

ראינו אפוא כי הכרך הראשון של ערוך השלחן, חושן משפט חלק א', נכנס לדפוס בשנת תרמ"ד (בשיטת הקונטרסים) ונסתיים בחורף תרמ"ו. לאחר מכן רצה הערוה"ש להמשיך מיד בהדפסת חלק ב' של חושן משפט, אך חלק זה התעכב תקופה ממושכת אצל רשויות הצנזורה הרוסית, שדרשו שהוא יודפס בפטרבורג דווקא, תחת עיניהם הפקוחות⁴⁵. כשהעניין הוסיף להתממה, ובנוסף התברר כי הוצאות ההדפסה של חושן משפט חלק ב' בכרך בודד יהיו גבוהות, בחר הערוה"ש להתחיל בינתיים בהדפסת הלכות שחיטה וטריפות מחלק יורה דעה, שהיקפן קטן כפליים מחלק הנשאר של חושן משפט וכן לא צפויים לגביהן מכשולים מיוחדים

"ובלבד שיעשו על פי חוקי המלכות יר"ה" (כתבי הערוך השלחן סי' מה). ועיין עוד בשו"ת משיב דבר ח"ד סי' ב' ושאר תשובות שגם בהן הותנה ההיתר ברשיון המלכות.

41. ראו למשל סי' פ"ד סעיף ג', סי' קפ"ז סעיף ט' וסי' רכ"ד סעיף ג'.
42. בסי' שכ"ט סעיף ז' נכתב "והא דאמרין בעכו"ם דלחיי שעה לא חיישין" – אולם אין הכוונה במקרה זה לגוי, אלא למסכת ע"ז (וכפי שצויין שם מראה המקום, דף כ"ז ע"ב), אך מפני עיסוקו של אותו דין ביהודים סבר כנראה הצנזור שהכוונה לגוי, והרחיק את הלשון מ"ע"ז" ל"עכו"ם". יש להעיר שגם על המשנ"ב הכבידה באותו סימן יד הצנזורה (מלבד השינוי הנזכר מ"גויים" לאנ"ס), וכך בסוף ס"ק י"ז נוספה הערה האומרת "וכבר נפסק בגמרא דינא דמלכותא דינא". מדובר בסילוף חמור כי משום דינא דמלכותא בלבד לא יהא מותר לחלל שבת ח"ו, אלא ההיתר בו מדובר שם הריהו משום איבה שיש בה סכנה בחשש מתגובת השלטון (עי' חידושי רעק"א לאו"ח ריש סי' ש"ל וש"ת חתם סופר יו"ד סי' קל"א) – ומאד יש לתמוה על המו"לים בדורנו שמוסיפים להדפיס באדיקות את "חידושיה" של הצנזורה הרוסית.

43. אה"ע סי' י"ט.

44. ראו גם אה"ע סי' ט"ז, סי' כ' ועוד כהנה. יש להעיר כי החלק האחרון של יורה דעה, סימנים ר"מ-ת"ג, נדפס בפולין אחרי סיום שלטון הצאר הרוסי ולכן לכאורה לא היה אמור לעבור צנזורה כקודמיו, אולם בפועל כפי שראינו לעיל הוא נלקה בפגעי הצנזורה לא פחות ואף יותר מחלקים אחרים של ערוך השלחן. ההסבר לכך הוא שהדברים סודרו עוד בעידן הצאר (כמוכת מהאמור ביו"ד סי' של"ד) ונמסרו כנראה כבר אז לביקורת הצנזורה, ולכן הוכנסו בהם בשעתו כל אותם שינויים – על ידי המחבר שביקש להתכונן לבאות. מטעם זה, גם בהלכות נדרים שנדפסו בדורנו מכת"י, ביו"ד סי' רל"ב סעיף מ"א מזכיר הערוה"ש את דבריו שבחו"מ סי' שפ"ח (לעיל ליד הערה 35) וכותב באותה רוח.

45. כנלמד ממכתב הערוה"ש דלעיל, ליד הערה 24.

מצד הצנזורה⁴⁶. כך נדפס בוורשה תרנ"א ערוך השלחן יורה דעה חלק א' (סימנים א'-ס'). בסוף הכרך באה הודעה מאת הערוה"ש, המתאר את נסיבות ההדפסה:

"אמר המחבר, כבר מלתי אמורה בהקדמה לספרי ערוך השלחן על ח"מ מה ראיתי על ככה ומה הגיע אלי, ולמותר לכפול הדברים. והנה ספרי הנ"ל הדפסתי ויצא לאור עד סימן קפ"ט, ורבים ידרשוהו, ועכ"ז אין בי כח לגמור הדפסתו עד גמירא, **יען כי אין מדרכי לסבב ולעשות תחבולות להוציא הוצאותי כי רב הוא**. ועיני נשואות לד' לגמורו, וגם על אבן העזר המסודר אצלי מראשיתו עד אחריתו. ולכן אמרתי להדפיס עתה על הל' שחיטה וטרפות, וסידורו ואופנו כמעשה הראשון. **ועין כי יד הכל ממשמשיין בו, ואולי אבנה ממנו להוציא לאור כל האמור למעלה**, ולד' התשועה על עמך ברכתך סלה".

שנתיים לאחר מכן, בוורשה תרנ"ג - ולא בפטרבורג כדרישתה הראשונית של הצנזורה - הדפיס לבסוף הערוה"ש את חלק ב' של חושן משפט, כשבסמוך לו נדפסת מהדורה שנייה של חושן משפט חלק א', דבר המלמד כי טפסי המהדורה הראשונה כבר אזלו מן השוק. מהדורה שנייה זו של חו"מ חלק א' נתייחדה לעומת כל שאר כרכי ערוך השלחן בכך שמופיעה בה רשימת "פרענומערנטיין", מנויים ששילמו מראש בעבור הספר כמנהג אותם ימים, ובה כמאתיים איש⁴⁷. נראה כי למרות דבריו הנזכרים של הערוה"ש מתרנ"א "כי אין מדרכי לסבב ולעשות תחבולות להוציא הוצאותי כי רב הוא", הרי שבסופו של דבר הוא החליט במקרה זה לגייס מומן מן הציבור כדי שיוכל להשלים את הדפסת שאר חלק חושן משפט בכרך אחד כפי שחפץ.

על מנת שתהיה תמונת סדר הוצאת ספרי ערוך השלחן בהירה דיה, אכתוב מכאן ואילך את הדברים במתכונת של רשימה, עם תיאור קצר לכל מהדורה ודברים נוספים בעת הצורך. המידע הביבליוגרפי העיקרי אודות ההדפסה נלמד מדף השער של הכרכים והקונטרסים השונים, אך גם ממודעות פרסום בנות התקופה ומקורות נוספים⁴⁸.

46. כפי שנראה מייד, סיבה נוספת להדפסת הלכות שחיטה וטרפות דווקא (ולא חלק אבן העזר שנכתב לפניהם), היתה הביקוש הצפוי להם בקרב הציבור (כפי שאכן היה, ראו להלן הערה 63), שייסיע במימון הדפסת שאר חלקי הספר. זאת למרות שגם הביקוש לחלק חו"מ א' היה נאה למדי (ראו להלן הערה 61).

47. ביניהם ניתן למצוא את חתנו של הערוה"ש הג"ר משה צבי וולברנסקי מסקידל ואת הגר"ח גרודזינסקי מווילנא, הג"ר אליקים שלמה שפירא מהורודנא, הג"ר מרדכי וייצל (רוזנבלט) מאושמינה, הג"ר חיים יעקב נפתלי זילברברג (אז בווייערשוב - הזמין עשרה עותקים), הג"ר יצחק הכהן פייגנבוים והג"ר פתחיה הורנבלאס והג"ר יהודה ליב סג"ל מוורשה, הג"ר יצחק יעקב ריינס מלידא ועוד. יש לציין שבטופס כרך זה שבאתר Hebrewbooks.org/49509 מופיעה הקדשה מהערוה"ש: "מזכרת אהבה לש"ב אף כי לא אכירו מוקירו כערכו הרם, הרב הגדול חריף ובקי גביר מפורסם דגול מרובה ירא וחרד ... כקש"ת מוהר"ר מרדכי הלוי עפשטיין, ואכבדנו בספריי אלה ע"י משולחי הנוכחי ר' דוד ליב מנאוהרדק, ואבקשו לשום עין עליו, ש"ב המוקירו ומכבדו, המתבר".

48. ברוב המקרים ראיתי את שער הכרך המקורי; ובחלק מהמקרים ראיתי את צילמו - דבר שיש להזהר בו מאחר שמהדורות הצילום הנפוצות של ערוך השלחן מכילות בליל של שערים שנלקחו לעיתים מן ההוצאה המקורית, לעיתים מהוצאה מאוחרת ולעיתים אף מכרך אחר לגמרי בהכנסת שינויים שונים. יצויין כי מאגרי מידע ביבליוגרפיים שנערכו בעבר, דוגמת 'בית עקד ספרים' של פרידברג, לא נתנו מידע מדויק ואף החסירו מהדורות (יתר על כן, בערכו של הערוה"ש ב'בית עקד ספרים',

1. **חושן משפט חלק א'** (סימנים א'-קפ"ח): בשער - וורשה תרמ"ד, דפוס נתן שריפטגיסר. מלבה"ד: ר' ברוך ישעיה כהנא. "עם כמה מטעמים, כמבואר בהקדמת הספר". המחבר הוא "מק"ק באבראיסק, החונה בק"ק נובהרדוק" ובעל 'אור לישירים'. ההקדמה נחתמה בכ"ד טבת תרמ"ג, הקונטרס הראשון הודפס בתרמ"ד אך סיום ההדפסה והפצת הכרך ברבים היו כפי הנראה בחורף תרמ"ו (כדלעיל)⁴⁹.
2. **יורה דעה חלק א'** (הלכות שחיטה וטריפות, סימנים א'-ס'): וורשה תרנ"א. ישנו שער פנימי לחלק טריפות⁵⁰. הערת המחבר בסיום הכרך הובאה לעיל.
3. **חושן משפט חלק א' מהדורה שנייה**: וורשה תרנ"ג. לא נזכר בשער כי זוהי מהדורה שנייה. ה"פרענומערנטין" שבכרך זה תוארו לעיל.
4. **חושן משפט חלק ב'** (סימנים קפ"ט-תכ"ז): וורשה תרנ"ג. סודר לדפוס בקונטרס אחד גדול. המחבר מתואר גם כבעל ערוך השלחן על "שחו"ט". עד כאן הכל בדפוסו של שריפטגיסר.
5. **יורה דעה חלק ב'** (הלכות איסור והיתר, סימנים ס"א-קכ"ב): וורשה תרנ"ז, בדפוס יעקב זאב אונטרנהנדלר⁵¹. הופץ גם בשני כרכים נפרדים, האחד עד סימן ע"ח והשני מסימן ע"ט ואילך, אך נראה כי לפחות בחלק מהטפסים נכרכו שני הקונטרסים יחד כרגיל.
6. **יורה דעה חלק ד'** (הלכות נדה ומקואות, סימנים קפ"ד-ר"א): וורשה תרס"א, בדפוס החדש של אהרן גלינקא. מלבה"ד: ר' ישעיה כהנא⁵².
7. **יורה דעה חלק א' מהדורה שנייה**: וורשה תרס"א (בסוף אותה שנה⁵³), הובא כרך ד' עמ' 1263, מופיעים בטעות גם ספריו של בעל קיצור השל"ה). אף ב"מפעל הביבליוגרפיה" חסר חלק מן המידע שירשם להלן על כמה מהמהדורות.
49. בסוף סי' קל"ב, המסיים את הקונטרס הרביעי, נכתב "סליק החלק הראשון", דהיינו שהכוונה בשלב זה היתה לכרוך את הספר ולהפיצו כן - אך לבסוף הסתייע מבחינה כלכלית לצרף גם את הקונטרס החמישי. מאידך גיסא, שער הספר מתייחס לכרך "חושן משפט" כולו, ללא ציון העובדה שמדובר בפועל רק בחצי ממנו, כך שנראה שהכוונה המקורית (בתחילת תרמ"ד) היתה להדפיס את כל חלק חו"מ בכרך אחד.
50. בשל הדפסתו במקור בקונטרס נפרד (כמתואר לעיל). בהדפסת השער הפנימי נעשה שימוש מעניין בגלופת השער הראשון, וניכרים סימני מחיקת "חלק ראשון" וכתובה לאחריו "שני", וכן מחיקת "הלכות שחיטה" וכתובה לאחריו "טריפות".
51. במודעה שפורסמה בעיתונות באותה שנה נמסר כי "יצא לאור ס' ערוך השלחן על הל' מליחה, בב"ח ותערובות ועוד, מאת הגאון הגדול מו"ה יחיאל מיכל הלוי עפשטיין אבד"ק נאווהרדאק. יוכלו להשיגו אצל המחבר [...] כמו כן יוכלו להשיג אצל הנ"ל גם שני חלקים הקודמים על חו"מ ושחיטה וטריפות" ('הצפירה' י"ט אלול תרנ"ז, עמ' 1004; ושוב במשך החודשים הבאים).
52. הדפסת הספר נזכרת במכתבו של הערוה"ש מכ"א אדר תרס"א, "ואני מצפה בימים אלו אי"ה לקבל מוורשא הנדפס על נדה ומקואות..." ('כתבי הערוך השלחן' סי' לט).
53. שכן במכתב הנ"ל בסוף חורף תרס"א עדיין כותב הערוה"ש כי "על יו"ד חלק ראשון [...] הנה על שחיטה וטרפות כבר ספו תמו אצלי" (שם; וברשימה בסוף 'הצפירה' י' תמוז תרס"ב הוא כבר מופיע). ייתכן שבאותה הזדמנות נדפסה גם מהדורה שנייה של יורה דעה חלק ב', שכן כרך זה נזכר במודעות מכירת הספרים בין השנים תרס"א-תרס"ה ברציפות, וקשה להניח שטפסי מהדורת תרנ"ז נותרו זמן כה רב אצל מוכרי הספרים. אך טרם ראיתי עותק מקורי.

לבית הדפוס על ידי "בית מסחר ספרים" של ר' יוסף צבי לב (לעזו) כשהוא "נדפס בהוצאות המחבר". משלב זה ואילך עבד הערוה"ש באופן קבוע עם רי"צ לב, ששימש לו כמלבה"ד וכמפיץ. בשער: "הוצאה שניה...". מהדורה זו אינה רשומה עדיין ב"מפעל הביבליוגרפיה".

8. **אורח חיים חלק א'** (עד הלכות שבת, סימנים א'-רמ"א): פיעטרקוב תרס"ג, בדפוס מ' צדרבוים⁵⁴. סודר בשני קונטרסים - ובפעם הראשונה והאחרונה צורף לכרך גם "תוכן עניינים" (מפתח סימנים).

9. **יורה דעה חלק ד' מהדורה שנייה**: וורשה תרס"ד, דפוס אפרים בוימריטר.

10. **יורה דעה חלק א' מהדורה שלישית**: וורשה תרס"ה (ובהתאם לכך, בהדפסה הבאה של החלק בתרע"ג - "הוצאה רביעית"). גם מהדורה זו אינה רשומה ב"מפעל הביבליוגרפיה".

11. **אבן העזר חלק ג'** (הלכות גיטין, סימנים קי"ט-קנ"ד): פיעטרקוב תרס"ה⁵⁵.

12. **אבן העזר חלק ד'** (הלכות חליצה וייבום, סימנים קנ"ה-קע"ח): פיעטרקוב תרס"ו. הכל בדפוסו של צדרבוים.

13. **חושן משפט מהדורה שנייה (חלק ב') ושלישית (חלק א')**: וורשה תרס"ו-תרס"ז⁵⁶.

14. **אורח חיים חלק ג'** (הלכות פסח, סימנים תכ"ט-תצ"ד): פיעטרקוב תרס"ז⁵⁷.

15. **יורה דעה חלק ד' מהדורה שלישית**: וורשה תרס"ח, אצל המדפיס טורש (Tursh).

16. **אורח חיים חלק ב'** (הלכות שבת ועירובין וראש חודש, סימנים רמ"א-תכ"ח): וורשה תרס"ז-תרס"ח, דפוס בוימריטר. כך זה עלה מן הדפוס ימים ספורים לאחר פטירת הגאון המחבר.

נמצאנו למדים כי במשך חייו הספיק הערוה"ש להדפיס את כל חושן משפט, שני שלישים מאורח חיים, כמחצית מיורה דעה וכמחצית מאבן העזר. כמה חלקים של ספרו נדפסו יותר

54. כך לפי האמור בשער. אמנם במכתב מכ"א אדר תרס"ג הזכיר הערוה"ש כי "כעת מדפיסים בווארשא חיבורי על או"ח עד הל' שבת" (כתבי הערוך השלחן' סוף סי' ג); אין בידי הסבר לכך אלא אם נאמר שנקט בשגגה "וורשה" כי שם נדפסו ספריו הקודמים. מודעה על יציאת הכרך לאור פורסמה ב'הצפירה' ב' סיוון תרס"ג עמ' 6 (ושבו שם וכן ב'המליץ' לאורך הקיץ).

55. מודעה על יציאת הלכות גיטין, וכן אזכור אורח חיים חלק א' ושאר החלקים הקודמים (כולל יורה דעה חלק א' שכאמור נדפס בשלישית באותה שנה), הופיעה ב'הצפירה' י' אלול תרס"ה עמ' 4 (ושבו בהמשך החודש).

56. את הוצאת המהדורה הזו מזכיר הערוה"ש במכתב מב' חשוון תרס"ז: "חלק חושן משפט, ולע"ע לא נמצא אצלי כי זה שנים שנמכרו לגמרי, ועתה מדפיסים אותם מחדש בוורשה" (כתבי הערוך השלחן' סי' קט). ובמכתב נוסף באותה שנה כתב הערוה"ש לשואלו כי בנוסף לכרך על גיטין הוא שולחן לו את ערוך השלחן על כל חו"מ בשני חלקים, על יו"ד עד סימן קכ"ג ועל נדה ומקוואות, ועל או"ח עד הלכות שבת (שם סי' כ"א; י"ג טבת תרס"ז).

57. מודעה קצרה על יציאת הכרך נדפסה בסוף הגליון הבודד של קובץ 'היונה' (בעריכת רי"ל מיימון), אודסה תרס"ז, עמ' 48.

מפעם אחת - ובפרט החלק הראשון של חושן משפט, הלכות שחיטה וטריפות והלכות מקוואות, שזכו להיות מודפסים במהדורה שלישית עוד בחיי המחבר.

תחילה הדפיס הערוה"ש את חושן משפט חלק א', וביקש להמשיך בהדפסת חלק ב' אך מסיבות שנתבארו לעיל הדפיס בינתיים את הלכות שחיטה וטריפות מיורה דעה ולאחר מכן סיים את הדפסת חושן משפט חלק ב' (כשהוא מדפיס במקביל גם מהדורה שנייה של חושן משפט חלק א').

לאחר מכן פנה להדפיס את המשך חלק יורה דעה, כשתחילה הוא ממשיך ברציפות את דיני איסור והיתר (עד סי' קכ"ב) - אך לאחר מכן דילג אל הלכות נדה ומקוואות בלי הדפסת הסימנים שבינתיים. מדוע? ניתן להעלות לכך שתי סיבות: האחת היא שהלכות נדה ומקוואות נחשבו נחוצות ומבוקשות יותר בקרב הציבור, והשנייה - ואולי העיקרית - היא שרוב ההלכות עליהן דילג הערוה"ש עוסקות כולן בענייני יהודים וגויים ויחסיהם: הלכות יין נסך, עבודה זרה, חוקות הגויים ועוד. מסתבר כי הדפסת ההלכות הללו היתה תלויה שוב בחסדי הצנזורה הרוסית, ולכן בחר הערוה"ש להמשיך בינתיים הלאה ולהדפיס את חלק נדה ומקוואות שלגביו לא היתה צפויה בעיה מצד זה. כמו כן הדפיס הערוה"ש במקביל מהדורה נוספת של הלכות שחיטה וטריפות, שזכו כצפוי לביקוש ניכר בקרב רבנים, שוחטים ובודקים.

לאחר הדפסת הלכות נדה ומקוואות הפסיק הערוה"ש לפי שעה את המשך הדפסת חלקי יו"ד ופנה להדפסת דינים שימושיים יותר לציבור הרחב, שאת כתיבתם סיים בינתיים: חלק אורח חיים. לאחר הדפסת השליש הראשון שלו הדפיס הערוה"ש שוב חלקים מיורה דעה שאזלו במהירות מן השוק. ולאחר מכן, במקום להמשיך בהדפסת אורח חיים הוא בחר - מסיבות שאינן ידועות לנו - להדפיס את הלכות גיטין מחלק אבן העזר שאותו סיים לכתוב זה מכבר (עוד לפני כתיבת יורה דעה). אחרי הדפסת הלכות גיטין המשיך הערוה"ש ברציפות להלכות חליצה וייבום, מבלי להדפיס בינתיים את המחצית הראשונה של אבן העזר (הלכות אישות, יוחסין, קידושין וכתובות); גם את הסיבה לבחירה זו איננו יודעים בבירור, אך ייתכן שהדבר נבע מחומרתן וצריכותן של הלכות גיטין וחליצה בקרב בתי הדין לעומת הלכות קידושין וכתובות הנחשבות פשוטות יותר.

לאחר מכן, במקביל להדפסת מהדורה נוספת של חושן משפט ושל הלכות נדה ומקוואות, פנה הערוה"ש בהמשך לדפסת חלק אורח חיים של חיבורו (אמנם, הסיבה להקדמת הלכות פסח על פני הלכות שבת ועירובין - אינה ידועה, אך ראו להלן בהערה 87), וללא ספק היה מסיים זאת ברציפות עד סוף החלק, אילולי שנסתלק בעוונותינו בכ"ב אדר ב' תרס"ח.

תפוצת ספרי ערוך השלחן והתקבלותם

בטרם נמשיך לפירוט סדר ההדפסה של חלקי ערוך השלחן לאחר פטירת המחבר, אדון בשאלת תפוצתו של הספר עוד בחייו, ומן הצד גם בהתקבלותו בקרב ציבור המעיינים בהלכה. היבט חשוב הנוגע לתפוצתו של הספר הוא שבשונה מחיבורים מקבילים כגון קיצור שולחן ערוך ואף משנה ברורה, שנועדו והותאמו לשימושו של כלל הציבור הרחב (וכפי שאכן היה בפועל), הרי שמתכונתו הלאומית של ערוך השלחן והמבנה המורכב של תכני הסימנים שבו⁵⁸

58. באופן שאינו מפריד בין החקירות והבירורים בשיטות הפוסקים לבין שורת ההלכה, ומבלי לעקוב בהכרח אחר סדר הסעיפים של השו"ע. לעומתו, מעלותיו של המשנה ברורה עבור האדם הפשוט בולטות למרחוק: השפה הצחה, החלוקה של הבירורים הארוכים למדור נפרד, הסידור כהגות מתחת

עשתה אותו מתאים בפרט ל"כלי קודש": רבנים ומורי הוראה, שוחטים ובודקים, דיינים וכן הלאה⁵⁹. פירושה של העובדה הזו היא שתפוצתו של ספר ערוך השלחן אמורה להימדד בעיקר לפי מידת הימצאותו ושימושו בידיהם של אלה הנזכרים, ולא דווקא לפי שימושו הישיר בקרב הציבור הרחב (כגון ה"חבורות" שנקבעו ללימוד ספר משנה ברורה).

אין ביכולתנו לדעת כמה טפסים נדפסו בכל מהדורה של חלקי ערוך השלחן (כמו שאר ספרים), וממילא גם לא את מספר הרוכשים את הספר בזמן נתון. עם זאת, לגבי התמונה הכללית ישנה לפנינו עדותה של בת הערוה"ש ויורשת כתביו, הרבנית בריינה וולברנסקי, הכותבת בשנת תרע"ב כי "ספרי עה"ש ב"ה נתפשטו בכל תפוצות ישראל ונמכרו בעשרת אלפי עקז[אמפלערים] בכל אירופה, אסיה ואמריקה..."⁶⁰. בהנחה שאין הכוונה ל"עשרת", חישוב מניין ההדפסות של חלקי ערוך השלחן עד אותה עת מעלה כי בכל מהדורה נדפסו כחמש מאות טפסים **בממוצע**. עבור ספר שכאמור התאים בפרט למעיינים בהלכה ול"כלי קודש" מדובר בהיקף רחב יחסית.

אכן, כפי שראינו לעיל, חלקיו השונים של ספר ערוך השלחן נדפסו בכמה מהדורות עוד בחיי המחבר. בפרט זכו לביקוש חלק שחיטה וטריפות, חלק נידה ומקואות וכן חושן משפט חלק א', שנדפסו כל אחד שלוש פעמים בתוך 20-10 שנים בלבד. ביקוש זה קיבל ביטוי במכתביו של הערוה"ש, ולדוגמה במכתבו הנזכר לגר"ח ברלין כתב לגבי חלק חו"מ "כי רבים דורשים לספרי, אך המעט אשר קבלתי התמורה..."⁶¹, וכן בדברי הסיום הנזכרים ליורה דעה ח"א ציין הערוה"ש כי "רבים ידרשוהו"⁶¹.

אף תפוצתם הרחבה של הספרים נזכרת במכתביו של הערוה"ש, ולדוגמה בכרוז שכתב בשנת תרנ"ו הזכיר כי "הארכנו בסייעתא דשמיא בדברי הרמב"ם בחבורינו על יו"ד סי' א' [...] **והחבור מצוי בהרבה מקומות** וכל הרוצה יכול לעיין שם"⁶². בדומה לכך, במכתב משנת תרנ"ט הזכיר הערוה"ש אגב אורחא כי טפסי חיבורו על שחיטה וטריפות "כבר איתבדורו בעלמא"⁶³.

ללשון השו"ע ובכלל העריכה המוקפדת (אף ספר קיצור שולחן ערוך סודר באופן שיהיה נוח לשימוש על ידי כל אדם מישראל). כאמור לעיל הערה 8, יש עמדי אריכות דברים בעניינים שבין הערוך השלחן והמשנה ברורה, ואי"ה יבוא מקומם בזמן אחר.

59. וכפי שתיאר נכדו ר"מ בר-אילן, גם אם על דרך ההפלה: "אברכים שהכינו עצמם לרבנות, ורבנים צעירים שעדיין לא היו מתוקנים להוראה, למדו מתוך הספר 'ערוך השלחן' [...] שום שוחט לא ניגש לבקש 'קבלה' קודם שעבר בערוך השלחן על הלכות שחיטה וטריפות, ושום רב לא קיבל משרת רבנות בטרם שרכש לו את ערוך השלחן על יורה דעה ואורח חיים..." ('מולוז'ין עד ירושלים' חלק א עמ' 268-269).

60. 'הזמן' י"ט ניסן תרע"ב, עמ' 6. מן הדברים הללו אנו שומעים גם באופן כללי על הפצת הספר ברחבי העולם היהודי; באופן ממוקד יותר, מן השמות הנזכרים ברשימת הפרענומערנאטין של ערוך השלחן חו"מ א' מהדורת תרנ"ג (לעיל הערה 47) ניתן ללמוד על הערים הרבות ברוסיה ופולין שרבניהן הזמינו את הספר.

61. לעיל אחרי הערה 46. ואכן כבר בתרנ"ג הוצרך הערוה"ש להדפיס מהדורה נוספת, ואף זו אולה בתוך שנים בודדות, כפי שהוזכר בכתב מתרס"ז כי "זה שנים שנמכרו לגמרי" (ראו לעיל הערה 56).

62. 'כתבי הערוך השלחן' סי' כ.

63. מכתב לג"ר משה נחום ירושלמסקי, שם סי' צו.

הדרך הטובה ביותר לעמוד על תפוצת הספר היא להתחקות אחר חיבורים וקבצים בני אותו דור, שהוא החל להיות נזכר בהם זמן קצר לאחר עלייתו מן הדפוס⁶⁴. למעשה, אם נתמקד בספריהם של גדולי רבני אותו דור נוכל לעמוד לא רק על התפוצה הכללית של ספר ערוך השלחן אלא גם על המידה בה זכה להתקבל ולעלות על שולחנם של אלה, לא רק במחוזות רוסיה ופולין⁶⁵ (שבהם נעשתה עיקר ההפצה) אלא אף בארצות אחרות. כך למשל, אזכורים של ערוך השלחן אנו מוצאים בתשובות המהרש"ם שבגליציה⁶⁶, בספרי מחותנו הג"ר נחמן כהנא מספינקא⁶⁷, אצל הג"ר גרשון שטרן בעל ילקוט הגרשוני⁶⁸ וכן פעמים רבות-מספור במאסף הגדול 'דרכי תשובה' של הג"ר צבי הירש שפירא ממנוקאטש⁶⁹. היו גם מחכמי הדור במקומות שונים שהרכבו להתכתב עם הערוה"ש ומוכן שהחזיקו בספריו והזכירו בחיבוריהם, דוגמת השדי חמד⁷⁰, הג"ר משה נחום ירושלמסקי⁷¹, ושאר-בשר הערוה"ש הג"ר חיים ברלין⁷².

בחלק מהמקרים אנו למדים כי החכם המדובר כבר שמע על ספר ערוך השלחן, אך טרם הגיע לידו עותק מן הספר. כך למשל הג"ר מאיר אריק, אז בבוטשאטש שבגליציה, דן בדברי הערוה"ש בתשובה אחת בענייני מקוואות ומעיר כי "ס' ערוך השלחן אינו ת"י"⁷³. אף הג"ר

64. ראו לדוגמה אזכור ספר ערוך השלחן חו"מ במכתב הג"ר אליהו פוסק משנת תרנ"א (הובא על ידי בנו בקובץ 'הפוסק' שנה א' חוברת א', תל אביב ת"ש, עמ' קע"ח), ובספר חמדת משה לג"ר משה פרלמוטר, ורשה תרנ"ו, יו"ד סי' ע' ובקונטרס חמדת הנפש (תרנ"ז) סי' כ"ד ובהשמטות לס' י"ז, וכן התייחסו לספר בגליציה קובץ 'תורה מציון' מהשנים תרס"א-תרס"ב (שנה שישית חוברת ד' עמ' י', שנה שמינית חוברת א' עמ' א' - ועוד).

65. ראו לדוגמה בשו"ת בית יצחק לג"ר יצחק דנציג, וורשה תרנ"ט, יו"ד סי' א' ("ואחר זה אנה ד' לידו הספר ערוך השלחן להגאון מהר"מ עפשטיין נ"י מנאוואהראדאק וראיתי שצדד ג"כ..."), ובספר תשובות יהודה לג"ר יהודה לייב גורדין, ווילנה תרס"ח, סי' כ"א - ועוד כהנה.

66. שו"ת מהרש"ם ח"א, ורשה תרס"ב, סימן רי"ז, ח"ג, סאטמר תר"ע, סי' ל"א, ועוד.

67. ארחות חיים (על שר"ע אור"ח), סיגט תרנ"ח, ח"א סי' רפ"ד סעיף א', ח"ב סי' תמ"ח סעיף י"ד, סי' תרע"א סעיף א' - וכן הלאה.

68. 'ילקוט הגרשוני' על הלכות שחיטה, פאקש תרס"ז, סי' ל"ז סק"א, סי' מ"ז סק"ב, סי' נ"ד סק"ב, סי' נ"ה סק"ד - ועוד.

69. ראו דרכי תשובה ח"ה, סוואליב תרע"ב, יו"ד סימן קי"ב, ס"ק י"א, כ"ג, כ"ט, ל"ט, מ', מ"ו, נ"א - מדגם אקראי מתוך סימן אחד. גם בספרו שו"ת צבי תפארת, מונקאטש תרע"ב, נזכר הערוה"ש בשלהי סי' נ"ב (בהשגה על דבריו). ראו עוד להלן הערה 80.

70. ראו שדי חמד, ניו יורק תש"ו (מהד' קה"ת), כללים, מערכת המ"ם, כלל פ' סוד"ה וראיתי בספר; כלל פ"ו ד"ה ובשו"ת, שם ד"ה וכתב; כלל ק"ד אות ג' ד"ה והגאון; כלל קע"א; כללים מערכת הלמ"ד כלל ל'; שם כלל קמ"א אות ל"ב; פאת השדה כללים מערכת הבי"ת סי' ס"א ד"ה וראיתי בספר; שם מערכת הדלת כללים כלל י"א ד"ה וידידי; שם מערכת החית כלל ד' ד"ה וכתב בספר, ד"ה ונסתפק - ועוד.

71. שמכתבי הערוה"ש אליו נזכרו כמה פעמים במאמר הנוכחי. ראו למשל שו"ת באר משה, ורשה תרס"א, קונטרס השיב משה סי' מ"ב אותיות ב', ד': "ובחפשי בספרי אחרונים הנמצאים במחיצתי, ראיתי לכבוד ידידי הרב הגאון מו"ה יחיאל מיכל נ"י עפשטיין אבד"ק נאוהרדק, בספרו ערוך השלחן..." כהאי גוונא ראו גם לאורך שו"ת מגן שאול לג"ר שאול קצנלבוגן אב"ד שילעל.

72. ראו שו"ת נשמת חיים, ירושלים תשס"ח, יו"ד סי' נ"ב. על אזכורי הערוה"ש וספריו בקרב אביו של הגר"ח, הנצי"ב מוולוז'ין (גיסו וחתנו של הערוה"ש), עמדותי במאמרי שנזכר לעיל בהערה 1.

73. שו"ת אמרי יוסף חלק א', מונקאטש תרע"ג, סי' פ"ח (דף מ"ו ע"ב).

מלכיאל צבי הלוי טננבוים מלומד⁷⁴, בתשובה לשואלו שהזכיר במכתבו את דברי הערוה"ש, העיר "והנה לא ראיתי ספר זה..."⁷⁴.

מן הצד, אף שאין זה עיקר ענייננו כעת, ניתן לציין כי בכמה מקרים ניתן להרגיש בהשגותיהם של מקצת מחכמי הדור על דרכו המחודשת של הערוה"ש, המפלס בספרו הגדול את הדרך בינות לדעותיהם של גדולי נושאי כלי השו"ע ואינו נמנע מלהכריע ביניהם אליבא דהלכתא. הדוגמא הבולטת ביותר לכך נמצאת אצל הגאון הפולני הג"ר משה פרלמוטר מלודז':

"והראה לי דיין אחד [...] בספר ערוך השלחן מהה"ג מו"ה י"מ דק"ק נאווארדאק ז"ל בריש סי' צ"ג שמשגי בזה על הטו"ז, והביא ראיות הרבה דלא כט"ז, עיי"ש. ואני אומר כי במחכ"ת לא הלך בזה בדרך ישרה, כי אף אם היה קשה לו על הט"ז ככל הקושיות שהקשה עליו, לא היה צריך לפסוק הלכה דלא כט"ז, אך די היה לפניו אם לפי שיטתו היה נשאר בזה בצ"ע, ולא להחליט כן לוודאי. ובוודאי אם היה מעמיק בזה היה מצא די ליישב את הט"ז ז"ל [...] ועתה היעלה על הדעת כי הגאונים האדירים האלה לא הרגישו בכל הקושיות החמורות שהקשה הרב ז"ל הנ"ל עליהם, אשר לפי דעתו לית נגר דיפרקיניהו? [...] ולכן הסיר פסקי הגאונים האלה מעל השלחן והעריך את השלחן לפי טעמו"⁷⁵.

הגר"מ פרלמוטר אמנם מביא את דברי הערוה"ש במלואם ומשיג עליהם לגוף העניין כפי דעתו באותה הלכה, אך מכל מקום ניכרים כאן היטב הבדלי הגישות, שלדעתו אין לדחות מפני קושיות את דעותיהם של גדולי אחרונים אלא יש לומר שהם בוודאי ידעו את הקושיות ובכל זאת פסקו כן. במקום נוסף בספרו כתב עוד בכיוון זה: "והנה ראיתי בס' ערוך השולחן לחו"מ מהרב הגאון דק"ק נאווארדאק בס' ק"ה, שכתב [...] ואני רשמתי שם עה"ג [=על הגיליון] דאתמה עליו מאד, דאיך מלאו לבו להכריע בין הרים גדולים כאלה [...] ומי לנו גדול ממה"ג רבינו בעל נו"ב ז"ל שלא הכריע ביניהם בזה..."⁷⁶.

אמנם ניתן לומר כי השגות עקרוניות כהאי גוונא מצאנו אך מעט, ובדרך כלל נמצא אצל פוסקי אותו דור מו"מ כרגיל בדברי הערוה"ש, לכאן ולכאן כדרכה של תורה⁷⁷. יחד עם זאת, באופן אחר, בכמה מקומות שבהם באו דברי הערוה"ש כנגד מנהגי חסידים (דווקא) נמצאו מבין הגדולים שהתמרמרו על כך⁷⁸. הדוגמא המובהקת היא מבין הדור הצעיר יותר, הג"ר חיים

74. שו"ת דברי מלכיאל חלק ה', בילגוריי תרס"ח, סי' קכ"ב, וכן שם סי' קצ"ח (בשני המקומות השיג על דבריו). ראו גם כעין זה בתשובת הג"ר איצ'לה מפוניבז', שו"ת זכר יצחק סי' ל"ח.

75. 'אבן שהם', פיעטקוב תר"ע, סי' ק"ד (המשפט האחרון רומז כמובן לשמו של הספר).

76. שם סי' ס"ה. וראו עוד בס' ע"ה, שמשגי בחריפות על אחד מפסקי הערוה"ש, וכתב "דלא כהמצאת המחבר הנ"ל, אשר לענ"ד זה הוא כתורה חדשה אשר לא שערם אבותינו, וגם הוא נגד הדעת והשכל הפשוט".

77. באשר לאופן התקבלותו של הערוה"ש בקרב הפוסקים בדורות שלאחר מכן (בעיקר אחרי השואה) יש אצלי אריכות, שתבוא בעז"ה במסגרת שהזכרתי לעיל (הערה 8) לגבי מה שבין הערוך השלחן למשנה ברורה.

78. ראו דברי האדמו"ר בעל 'ויחי יוסף' מפאפא כנגד דבריו הידועים של הערוה"ש באו"ח סי' ע"ה לענין קריאת שמע מול שיער מגולה בימינו, "יידעתי מגאונים וקדושים שצווחו ככוכביא על דבריו והתרעמו מאד על זה שנתן מכשול ח"ו לפני המעיינים בדבריו וצחקו שח"ו לסמוך על דבריו..." (שו"ת ויען יוסף יו"ד סי' צ'). אמנם עניין זה אינו "חסידים" דווקא, שגם הג"ר אליהו מאיר בלוך העיד בלשון

אלעזר שפירא ממונקאטש, שאמנם בכמה מקומות הביא דברי הערוה"ש בכבוד ונקט כמותו⁷⁹, אך כשדן בעניין חשש חמץ במי בארות השיג עליו בתוקף וסיים:

"ע"כ המורים מתוך ס' ערוך השלחן אליכם אטוף מילתי ואציע את בקשתי, לא תציתו להני קולי דהקיל הנ"ל, ועוד בזה בהל' פסח בכמה דברים מקל"ו יגיד לו, והוי"ן דבריו כמורה הלכה נגד רבותינו בהוראה שקיבלו עליהם לאיסור להלכה למעשה כל מורי הוראות שבעולם (רובן ככולם), בודאי אסור לשנות"⁸⁰.

עוד כעין זה מצינו כאשר דן המנחת אלעזר בעניין תפילין דרבנו תם, וכתב בלשון קשה על מה שהביא הערוה"ש ראייה לשיטת רש"י מדברי הזהור:

"ואין כדאי להטפל ולהשיב על דבריו בזה, שהם מכחישים דברי רבינו האריז"ל כאלו לא ידע מד' הזה"ק המפורשים לפי דבריו [...] והם דברים שאסור לשומען ואי לעינים שכך ראות למחבר א' בזמנינו איך ארבו ישים ויטמון בקרבו ויעיז ויהין כזאת, ובעוקבתא דמשיחא וכו', למען תפוש את בני" בלבכם להסתפק באמתיות קבלת רבינו האריז"ל מפי אלי' ז"ל..."⁸¹.

אכן גם כאן ייאמר כי לא ניתן לראות את הדברים הללו, הבאים כאמור ביחס לעניינים מסויימים, כמשקפים באופן כללי את מעמד הערוה"ש בקרב מקהלות החסידים באותה תקופה. כבר הארכתי לתאר במקום אחר את קשריו של הערוה"ש עם חסידים בדורו⁸², וכאן נסתפק בהזכרת המסופר על האדמו"ר רבי אברהם שלום הלבפשטס מסטרופקוב כי "קנה את ספרי הערוך השלחן ועבר עליהן, רק שהגיע לעניין ה'משין-מצות' העביר עליהן קו"⁸³.

בסיכום התמונה הכללית של תפוצת הספר והתפשטותו ברחבי ארצות אירופה נצטט את דברי הג"ר אברהם שטרן בעל 'מליצי אש' מסלובקיה דאז, שכתב כי "היותר מפורסם מחיבוריו, אשר נתקבל באהבה בכל תפוצות ישראל להלכה ולמעשה, הוא ספר ערוך השלחן

דומה מאד כי "ידעתי שצווחו ע"ז כל גדולי ישראל בליטא ולא הסכימו לדבריו" (זכרון אליהו), תשמ"ג, עמ' רכ"א. מאידך יש להזכיר שעל דברי הערוה"ש הללו התבטא הג"ר משה פיינשטיין "כבר הורה זקן" - שו"ת אגרות משה או"ח ח"א סי' ל"ט).

79. שו"ת מנחת אלעזר ח"ג, ברטיסלבה תרפ"ב, סוף סי' כ'; 'אות חיים ושלום', בערגסאז תרפ"א, סי' כ"ז (אות חיים סק"א) וסי' ל"ז (אות חיים סק"ה).

80. 'נימוקי או"ח', טארנא תר"ץ, סי' תס"ז סעיף י"ב. והשוו לדברי אביו בדרכי תשובה יו"ד סי' צ"א ס"ק א', אחר שהביא את החידוש שכתב הערוה"ש בשם רבו להבדיל בין שני סוגי בצל חריף: "...היה איך שיהיה אין לנו לחדש קולא חדשה מה שלא נמצא זכר ממנה בשום פוסק [...] וצ"ע".

81. 'אות חיים ושלום', סי' ל"ד (אות חיים סוף סק"ד). אמנם אחר נשיקת עפר רגלי צדיק, תורה היא וכו' ואין לחדש שהדברים נפוצים מאד, ואין שום צורך להשיב על חשד כזה שכאילו בא הערוה"ש לצנן ח"ו את היחס כלפי האר"י (שלא נזכר שם כלל). ומה שהלין על הערוה"ש שכתב שבקבר יחזקאל נמצאו תפילין בעוד שבראשונים איתא שמצאו שם תפילין ישנות, יש להעיר מדברי המגדל עוז (הל' תפילין פ"ג) שהתפילין נמצאו תחת מראשותיו של יחזקאל. (ולפי זה מיושבת דחיית הגרעק"א דשמה היו התפילין פסולות וגנוזים).

82. ראו המאמר: 'ר' יחיאל מיכל עפשטיין ו'הצמח צדק' בעדשת הספר 'מקור ברוך', 'עלוני ממרא' גליץ 123, תשע"א, בפרט בעמ' 210-213.

83. רבי משה סג"ל דייטש, קונטרס 'ליקוטי דברים' (בתוך ספר 'אור גנוז' חלק ב'), לונדון תשנ"ו, עמ' י"ט-כ'. יש להעיר כי לא ברור למה הכוונה בעניין המאשין-מצה, כי בפועל לא מצאנו התייחסות לנושא זה בערוך השלחן (באופן יוצא דופן) וכנראה היתה הכוונה לעניין אחר בהלכות פסח.

על ד' חלקי שולחן ערוך⁸⁴. תיאור זה דומה מאד לדברים שכתבה כעשרים שנים לפני כן בתו ויורשת כתביו של הערוה"ש: "ספרי עה"ש ב"ה נתפשטו בכל תפוצות ישראל [...] נחשב כאחד מספרי הפוסקים שסומכים עליו להלכה ומורין כן"⁸⁵, "...שידוע כבר מהותו לכל מורי הוראות, ובצדק יאמר כי מהם יסד ומהם פנה לכל מוקירי ואוהבי משנה והלכה ברורה במקום אחד"⁸⁶. אכן, כפי שנראה מייד, קצב הדפסת מהדורות חוזרות של חלקי הערוך השלחן הוסיף להיות יציב בעשורים שאחרי פטירת המחבר, כשבממוצע נדפס כל חלק כארבע פעמים מאז הוצאתו לראשונה ועד סיום העידן שבין שתי המלחמות⁸⁷.

סדר הדפסת כרכי ערוך השלחן לאחר פטירתו

בשנה שלאחר פטירת הערוה"ש השלימו צאצאיו את הדפסת הכרך האחרון של אורח חיים, חלק ד' (מהלכות יום טוב ואילן, סימנים תצ"ה-תרצ"ו) בוורשה תרס"ט. בשער נזכר כי הספר "הובא לביה"ד בהוצאות יורשי הגאון המחבר"⁸⁸, ואולם על תוכן הספר נאמר כי הוא "ממני יחיאל מיכל בהרב ר' אהרן הלוי עפשטיין זצ"ל שהי' אב"ד נאווהרדק" - דהיינו שהערוה"ש הספיק להתחיל בהכנת כרך זה לדפוס אך לא הספיק לסיימו. במודעות שפורסמו בעיתונות עם יציאת הספר נמסר שמה של בריינה וולברנסקי, בתו של הערוה"ש, שכתבה כי הספרים "נמצאים למכירה רק אצלי - עתה יצא לאור חלק האחרון של או"ח"⁸⁹.

84. 'מליצי אש' חלק ג', וורנוב תרצ"ח, אדר ב' עמ' 62. ראו גם אצל רבי משה אביגדור חייקין, כללי הפוסקים, לונדון תרפ"ג, פתח דבר עמ' 5. אכן, למותר לציין כי בקרב חכמי הדור שאחרי הערוה"ש נזכר ספרו רבות, וראו לדוגמא בשו"ת מלמד להועיל, פפד"מ תרפ"ט, ח"א או"ח סי' ל"ט וח"ב יו"ד סי' מ"ב; שו"ת אורח משפט סוף סי' ע"ח; שו"ת זקן אהרן ח"א סי' מ"ז וח"ב סי' ה' וסי' נ"ח; שו"ת מהרי"ץ (דושינסקי) ח"א סי' ל"ד וסו"ס ק"ח - ועוד כנהנה. אף הג"ר יעקב חיים סופר, שספרו 'כף החיים' החל להיות נדפס בשנות התר"ס במקביל להדפסת חלקי או"ח של ערוך השלחן, הספיק להביא מדבריו פעמים רבות.

85. 'הזמן' י"ט ניסן תרע"ב, עמ' 6. סיום הדברים: "אנו מבקשים בזה את כל מוקירי וחובבי ספרי עה"ש שכבר רכשו את החלקים שיצאו לאור עד עתה על יו"ד חו"מ או"ח ואה"ע, שידיעו לנו את אדריסותיהם בהקדם היותר אפשרי". מודעה דומה הופיעה במקביל ב'הצפירה', בתוספת המידע כי "עד היום כבר יצאו לאור עה"ש ב"א כרכים גדולים..." (הצפירה י"א ניסן תרע"ב עמ' 4).

86. סיום הדברים: "ויען כי רבו הדורשים מחירם, אודיע..." (הצפירה' כ"ו ניסן תרע"ד, עמ' 4).

87. ניתוח הנתונים מעלה כי מספר ההדפסות של חלק מסויים לאורך השנים היה תלוי בעיקר במשך הזמן שחלף מאז הוצאתו הראשונה לאור. כך, החלקים שזכו למהדורה חמישית הם חו"מ א' ויו"ד א' - שהיו שני החלקים הראשונים שנדפסו מהחיבור כולו. רוב שאר החלקים נדפסו 3-4 פעמים (למעט כמובן אלה שנדפסו לראשונה בשנות התר"פ). עם זאת ניתן להצביע על הפרש מסויים בביקוש בין חלקים שונים; לדוגמה, הלכות פסח (או"ח ג') שפורסמו בתרס"ז נדפסו שלוש פעמים נוספות עד תרצ"א, ואילו הלכות שבת (או"ח ב') שפורסמו שנה אחריהן נדפסו שוב רק פעם אחת בודדת, בתרצ"ג! בדומה, הלכות גיטין (אה"ע ג') שפורסמו בתרס"ה נדפסו שוב פעם אחת בלבד (בתרפ"ה), בעוד שדווקא הלכות חליצה (אה"ע ד') שפורסמו שנה אחריהן זכו להיות מודפסות פעמיים נוספות עד תרצ"א. ייתכן שההבדלים בשני המקרים טמונים בכך שעל הלכות פסח היו קיימים פחות חיבורים מאשר על הלכות שבת, והוא הדין לגבי הלכות חליצה לעומת הלכות גיטין.

88. מדובר בביתו הנזכרת, יורשת כתביו בריינה וולברנסקי - כפי שיהא רשום בכל שערי הספרים החל מתרע"א. כבר בתרס"ח היא מופיעה כמפיצה (לדוגמה, 'הד הזמן' כ"א ניסן תרס"ח עמ' 4 - מודעה שפורסמה ביום השלושים לפטירת הערוה"ש, ובה מוזכרת יציאת אורח חיים כרך ב').

89. 'הד הזמן' שנה ג' גלין 6 עמ' 4, ועוד הרבה במהלך קיץ תרס"ח, על מכירת חלקים שונים והודעה כללית שהספר "נמצא להמכר רק אצל בתו הרבנית..." (הד הזמן י"א סיוון תרס"ח עמ' 3).

מודעות כגון אלה פורסמו תדיר בתחילת שנות התר"ע, כחלק ממהלך הדפסת מהדורות צילום חוזרות של רבים מכרכי המהדורה המקורית: בתר"ע נדפס בשנית יורה דעה חלק ב', בתרע"א נדפס חושן משפט וחלקים מאורח חיים, בתרע"ב נדפסו הלכות נדה ומקואות וכן הלכות פסח ובתרע"ג נדפס יורה דעה חלק א'. כל ההדפסות החוזרות הללו נערכו למרות העובדה שכמה חלקים מערוך השלחן טרם ראו אור: יורה דעה חלק ג' (סימנים קכ"ג-רפ"ב) וחלקים ה'-ו' (סימנים ר"ג-ת"א) ואבן העזר חלקים א'-ב' (סימנים א'-קכ"א). הסיבה לכך פשוטה: הדפסה חוזרת של מהדורה קיימת הינה זולה פי כמה מאשר הכנת כתב יד חדש לדפוס. עם זאת, בתקופה זו הצליחה בתו של הערוה"ש להביא לדפוס כרך אחד חדש של ערוך השלחן, והוא **אבן העזר חלק א'** (הלכות פריה ורביה ואישות וקידושין, סימנים א'-ס"ה), שנדפס לראשונה בוורשה תרע"ב.

בשנת תרפ"ג, לאחר מלחמת העולם הראשונה והתהפוכות שנלוו לה, החלה בתו הנזכרת של הערוה"ש - בסיוע בנה הג"ר דוד וולברנסקי מניו יורק - בהדפסה חוזרת ומסודרת של כל חלקי הערוה"ש בדפוס שרגא פייבל גרבר בוויילנא⁹⁰. בשערי המהדורה הזו הוכנסו שינויים שונים, כגון פירוט תוכן הכרך (לדוגמה "על הלכות פריה ורביה ואישות") ולעיתים גם ציון מספר המהדורה⁹¹. גם בתקופה זו, למרות שבתו של הערוה"ש החזיקה בידה את כל כתבי ידו ובכללם שאר חלקי ערוך השלחן שטרם נדפסו⁹², לא היה בידה הממון הנדרש לשם הכנתם לדפוס, אלא היה ביכולתה בעיקר להדפיס בדפוס צילום את החלקים הקיימים.

עם זאת, גם בתקופה זו עלה בידה לבסוף להדפיס כרך חדש אחד של ערוך השלחן, והוא השליש האחרון של יורה דעה: בוויילנא תרפ"ה נדפס **יורה דעה חלק ו'**, מסימן ש"ה ועד סוף הספר, ובוויילנא תרפ"ט נדפס **יורה דעה חלק ה'**, מסימן ר"מ ועד סימן ש"ד. ההחלטה להקדים תחילה את הדפסת חלק ו' נבעה קרוב לוודאי בשל אילוצי ממוני: חלק אחרון זה הכיל פחות ממאה עמודים ולכן היה קל יותר להביאו לדפוס, ורק ארבע שנים אחר כך הצטבר הממון הדרוש כדי להדפיס את החלק שלפניו, שהיה בן למעלה ממאתים וחמישים עמודים⁹³. מכל

90. בתרפ"ג נדפסו או"ח והחלק הראשון של יו"ד, בתרפ"ד נדפסו החלק השני של יו"ד ושני חלקי חו"מ (כאשר כרך חו"מ ב' נדפס על פורמט גדול מהרגיל עם שוליים רחבים), בתרפ"ה נדפסו - מלבד הכרך החדש כדלהלן - חלק א' של אה"ע ושוב החלק הראשון של יו"ד, בתרפ"ז נדפסו חלקים ג'-ד' של אה"ע ובתרצ"א נדפסו או"ח חלק ד' ושוב אה"ע חלק ג'. לכמה מהמהדורות הללו צורפו מפתחות, שהושטו במהדורות הצילום הבאות, אולי בשל חוסר יעילותם (הופיע בהם מספר הסימן בלבד ללא מספר עמוד).

91. על שער חושן משפט, למשל, נכתב "מהדורה חמישית". בהקשר זה, על שער חו"מ מהדורת תרע"א נכתב "מהדורה שלישית", ואי אפשר להלום את שני המספורים הללו יחד כי לא נדפסה מהדורה נוספת ביניהם; אלא, שהמספור הגדול יותר מתייחס כנראה לחו"מ חלק א', שאכן נדפס פעם אחת יותר מאשר חו"מ חלק ב'.

92. ראו בפרוטרוט במאמרי שצויין לעיל הערה 2. בדבריה (המובאים שם) מתואר כי חלק יורה דעה החסר מחזיק "ג' חלקים", וכוונתה כנראה שסימנים קכ"ג-קפ"ב סודרו בשלושה קונטרסים.

93. למעשה גם בגוף ההדפסות הללו ניכר היטב חסרון הכיס, שכן איכות העימוד שלהן ירודה מזו של שאר הכרכים, כנראה בשל העובדה שנדפסו בטכניקה של דפוס סטריאוטיפי ובידי מדפיסים שאינם מן השורה הראשונה. כך לדוגמה, לפעמים מופיע בכותרת הדף "ערוך השלחן" ולפעמים "ערוך השולחן", בוא"ו, ולפעמים הכותרת חסרה בחלקה או בכולה; כמו כן, בחלק מהעמודים יש רק מספור לועזי, בחלקם יש גם מספור עברי ובחלקם אין מספור כלל.

מקום, משעה שהושלמה הדפסת חלקים אלה של יורה דעה פורסם הדבר בעיתונות, והחלקים החדשים נמכרו "יחד וגם לחלקים, מונחים מכורכים ובלי מכורכים"⁹⁴.

אם כן, במפעל ההדפסה הזה עסקה בתו של הערוה"ש בריינה וולברנסקי במשך שמונה שנים, מתרפ"ג ועד תרצ"א; על ידי מכירת הספרים נאסף מידי פעם סכום שהיה די בו כדי להכין כרכים חדשים להדפסה מכתב היד, כפי שנעשה בתרפ"ה ובתרפ"ט⁹⁵ - אולם בשנת תרצ"א, לדאבון לב, נפטר בנה הנזכר רבי דוד וולברנסקי (נכדו של הערוה"ש) שהשתתף עד אז במלאכה, ושוב נטרפה השעה ולא היה ביכולת אמו להמשיך בכך לבדה.

כמה שנים מאוחר יותר שבה בתו של הערוה"ש לעסוק בהדפסת מהדורות צילום של כתבי אביה הערוה"ש, כשהדפיסה בשנים תרצ"ג-תרצ"ז בדפוס המקומי של בניציונובסקי שבנובהרדוק מהדורה נוספת של חלק אורח חיים. כרשום בשער, היה זה בהוצאותיה הפרטיות; ובזאת, כשלוש שנים לפני המלחמה הנוראה, הסתיימה פרשת הדפסת ספרי ערוך השלחן בעולם שבו פעל וחי רבינו הגאון ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין.

אחרית דבר

כפי שראינו לעיל, שלוש קבוצות של סימנים לא נדפסו בחיי המחבר או בחיי בתו יורשת כתביו: יורה דעה סימנים קכ"ג-קפ"ב, יורה דעה סימנים ר"ג-ר"מ, ואבן העזר סימנים ס"ו-קין⁹⁶. במשך שנים רבות היה דומה כי חלקים אלה של החיבור, שנותרו בנובהרדוק, אבדו בשואה יחד עם שאר כתבי היד של הערוה"ש (דוגמת המשך פירושו 'אור ישרים' על ספר הישר). אך לפני כעשרים שנה נתבשר לפתע עולם התורה על יציאת אחד משלושת החלקים החסרים, והוא הלכות נדרים - ערוך השלחן יורה דעה סימנים ר"ג-ר"מ.

התברר כי כתב-היד של החלק הזה נשלח בשעתו על ידי בריינה וולברנסקי לבן-אחותה ר' מאיר בר-אילן שבארץ ישראל, יחד עם כתבים נוספים של הערוה"ש ובראשם ספר 'ערוך השלחן העתיד' שכתבתו החלה לאחר שסיים הערוה"ש את כתיבת חלק אורח חיים של ספרו, בערך בתחילת שנות התר"ס⁹⁷. ר"מ בר-אילן עסק בשעתו בהוצאת 'ערוך השלחן העתיד' אך לא הספיק לסיים זאת בעצמו וממילא גם לא הגיע להדפסת החלק החסר של ערוך השלחן.

94. 'אונוער עקספרעס' (וורשה) ה' ניסן תר"ץ עמ' 8.

95. ואכן במודעת פרסום נוספת עם יציאת יורה דעה חלק ה' ו', באה ההפצרה "מהרה נא הקונים לקנות את ספריו אשר נדפסו, למען לתת האפשרות לבתו הרבנית להוציא לאור את יתר החלקים מספריו היקרים והנחוצים להלכה למעשה, אשר המה עוד בכתובים" ('אונוער עקספרעס' ל' אב תרפ"ט, עמ' 5).

96. אין כל ספק כי הערוה"ש סיים לכתוב את ספרו עד גמירא ובכלל זאת גם החלקים שחסרים לפנינו. אך "לרועהא דמילתא" אציין כי בכמה מקומות בספרו הוא מזכיר את מה שכתב בחלקים הללו: ראה למשל אה"ע סי' כ"ב סעיף ב', הפניה לסי' ע"ו שאינו לפנינו; וכן באבן העזר סי' א' סעיף כ"ט, הפניה לסי' ע"ה; אה"ע סי' קע"ח סעיף כ"ה - "ואנחנו בס"ד ברונו דבריו בס"י קט"ו מן סעיף כ"ז עד סעיף ל"ב [...] ובסעיף מ"ג בארנו שם [...] ע"ש, ובסעיף ל"א בארנו שם [...] ע"ש" (ומכאן ברור גם שהדברים נכתבו כסדרם, ללא קשר לסדר הדפסתם); ואו"ח סי' ש"ב סעיף כ"ד - הפניה ליו"ד סי' קמ"ו, ועוד כהנה.

97. ראו הקדמתו לספר (כרך קדשים חלק א', ירושלים תשכ"ט); ובכרך זרעים חלק א' (הלכות שמיטה ויובל סי' ל', סעיף י"ד) מבורר שהדברים החלו להיכתב בסביבות תרס"א. בעז"ה אתאר במאמר נפרד את עניינם וסדרי כתיבתם הדפסתם של שאר ספרי הערוה"ש - הגדה של פסח ליל שימורים, ערוך השלחן העתיד, חידושי 'מיכל המים' לירושלמי, דרשות קול בן לוי וכן תשובותיו ומאמריו הפזורים.

כך במשך שנים רבות נותר כתב היד בידי צאצאיו - עד שלבסוף נמסר להדפסה בידי הרב שמחה פישביין, תחת השם "ערוך השלחן יורה דעה כרך ג", הובוקן (ניו ג'רסי) תשנ"א. כך זכינו לבסוף לחלק אחד מבין השלושה החסרים; השניים הנוספים, ככל הידוע, אבדו לבלי שוב.

בין כך ובין כך, כמה שנים לאחר המלחמה שבו והחלו להיות מודפסים מחדש ספרי הערוך השלחן, ומאז ואילך הם הולכים ונדפסים ללא הפסק בס"ד: בניו יורק תש"י ושוב בתש"א נדפסו **לראשונה** כל כרכי הספר בבת אחת, במהדורת הצילום המוכרת של שמונה כרכים⁹⁸. מהדורה זו היתה הנפוצה בדורותינו, עד להוצאת שתי מהדורות מחודשות בעשור האחרון - מהדורת "אור החיים" ומהדורת "עוז והדר"⁹⁹ - תורה מפוארה בכלי מפואר כיאה וכיאות לרבינו הערוה"ש ולספרו הגדול.

98. על ידי בית מסחר הספרים של פלדהיים ושל מ' פולק. בתשכ"ב (ושוב במהדורות צילום לאחר מכן) נדפס ערוך השלחן גם בפורמט קטן ובעשרה כרכים, על ידי הוצאת "עם עולם".

99. יתרונה העיקרי של זו הראשונה, שהיא כוללת גם את החלק החדש של הלכות נדרים. על זו האחרונה, הנחשבת נאה יותר, ראו מאמרי: "ערוך השלחן מהדורת פרידמן", עלוני ממרא 120, תשס"ז, עמ' 119-124.